View metadata, citation and similar papers at core.ac.uk

brought to you by CORE

provided by Repozitorij Filozofskog fakulteta u Zagrebu' at University of Zagreb

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Dunja Jakopović

Kućna služinčad u gradu Zagrebu dvadesetih godina 20. stoljeća

Diplomski rad

Mentor: dr.sc. Ivica Šute

Zagreb, rujan 2018.

University of Zgareb

Faculty of Humanities and Social Sciences

History Department

Dunja Jakopović

Household servants in the city of Zagreb in 1920s

Graduate thesis

Mentor: dr. sc. Ivica Šute

Zagreb, September, 2018.

Sažetak

Grad Zagreb dvadesetih godina 20. stoljeća bio je gospodarsko središte Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i samim time privlačio je ljude iz ruralnih sredina u potrazi za poslom. Mnogo djevojaka i žena došlo je u Zagreb kako bi radile kao kućne služavke. Njihov pravni položaj regulirao je zastarjeli pravni akt *Služinski red za gradove* iz 1857. godine, čije su uredbe često tumačene na štetu služinčadi. Kućna služinčad nije bila izjednačena s ostatkom radništva, a zbog nedostatka valjane pravne zaštite često su bili iskorištavani od strane poslodavca. Dvadesetih godina, kad se razvija socijalna država i javna socijalna skrb, naziru se promjene u postupanju prema kućnoj služinčadi. Do konačnog poboljšanja položaja i pravne zaštite kućne služinčadi doći će tek sredinom tridesetih godina kad je donesen *Zakon o zaštiti kućnih pomoćnica*.

Ključne riječi: kućna služinčad, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Zagreb

Abstract

In 1920s Zagreb was important industrial and finacial center of Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Many young people went to Zagreb to find a job. Especially girls and women from rural parts of the state came to Zagreb to work as household servants. In 1920s most of servants were female. Their position was regulated by the outdated legal act *Servant's order in cities* from 1857, whose ordinances were often at the expense of the household servants, and was also in effect in the 1920s. Household servants were not treated as equivalents with the rest of the working class and due to the lack of legal protection they were often exploited by their employers. With the development of the wlfare state with the public welfare authorities in the 1920s, the seeds of change in the treatment of household servants had been sown. However, the final improvement of the position and legal protection of household servants will only be reached in the mid- thirties with the adoption of the *Protection of Household Servants* law.

Key words: household servants, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Zagreb

Sadržaj:

1. Uvod.....6.

2. Grad Zagreb dvadesetih godina 20. stoljeća.....9.

3. Kućna služinčad.....13.

4. Kućna služinčad u Zagrebu.....14.

5. Zapošljavanje žena u Zagrebu……..19.

6. Zapošljavanje kućne služinčadi.....21.

7. Pravni položaj kućne služinčadi.....25.

8. Stanovanje kućne služinčadi.....29.

9. Radna svakodnevica.....32.

10. Odnos kućne služinčadi i gospodara.....34.

11. Radničko osiguranje.....36.

12. Zakon o radničkom osiguranju- osiguranje u slučaju bolesti..... 38.

13. Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. godine.....43

14. Humanitarna društva za potporu kućne služinčadi……45.

15. Vizualni identitet kućne služinčadi……50.

16. Zaključak……....57.

17. Bibliografija……...61.

1. Uvod

Grad Zagreb dvadesetih godina 20. stoljeća razvija se, te iako nije politički centar Kraljevine SHS, ima važnu gospodarsku ulogu kao industrijsko, trgovačko i bankarsko središte. Sukladno gospodarskom razvoju, povećava se i broj stanovništva, pa je kroz navedeno desetljeće zabilježen najveći demografski rast, čiji uzrok nije prirodni priraštaj već useljavanje. Stanovništvo useljava u Zagreb iz pasivnih dijelova države, najčešće u potrazi za poslom. Velik broj takvog stanovništva, ponajviše djevojaka i žena, dolazi u Zagreb kako bi služile i živjele u građanskim obiteljima kao kućna služinčad.

Termini kućna služinčad/ kućno služinče često se mijenjaju što zbog promjene u odnosu prema služinčadi kao dijelu radništva, što zbog samog feminiziranja zanimanja. U 19. i na prijelazu u 20. stoljeće koristi se naziv služinče, dvadesetih godina primjenjuje se naziv služavka, a tridesetih godina ustalio se i zakonski je zatražen naziv kućna pomoćnica. Kućnu služinčad u zagrebačkim obiteljima najčešće čine djevojke i žene, dok muškarci češće rade kao gospodarska služinčad tj. radnici u agraru i u samom gradu bili su rijetkost. Uz kućnu služinčad koja u potpunosti financijski i egzistencijalno ovisi o obitelji u čijem kućanstvu radi, postojale su i unajmljene specijalizirane radnice- švelje, pralje, dojilje i sl. No, prema služinskim knjižicama (ispravama koju je svako služinče moralo imati) vidljivo je kako su se najčešće zapošljavale služavke- djevojke za sve.

Broj služinčadi u zagrebačkim kućanstvima ovisio je o imućnosti obitelji. Budući da je u navedenom razdoblju u Zagrebu već stasalo moderno građanstvo, većina dobrostojećih građanskih obitelji priuštila si je barem jednu služavku. Budući da su kućne služavke živjele u kućanstvu u kojem su radile, te su bile u potpunosti vezane uz obitelj, njihov se položaj razlikovao od položaja ostalog radništva. Upravo zato je kućna služinčad predstavljala posebnu socijalnu pa čak i marginalnu skupinu radništva grada Zagreba. Međusoban odnos između kućne služinčadi i obitelji kojoj služe, njihova prava i obveze regulirao je zastarjeli pravni akt- Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1857. godine. Služinski red za gradove bio je na snazi sve do sredine tridesetih godina 20. stoljeća. Zbog zastarjelih i dvosmislenih uredaba koje nisu bile u skladu s osnovnim potrebama i pravima radništva, kućnu služinčad prate brojni pravni problemi, te nedostatak pravne i moralne zaštite. Iako u praksi nisu u potpunosti ostvarene, promjene u odnosu prema zagrebačkom radništvu, pa tako i kućnoj služinčadi, naziru se dvadesetih godina 20. stoljeća. Onodobni tisak sve više izvještava o nepravednom postupanju prema služinčadi, iskorištavanju, fizičkom kažnjavanju.

Ističe se njihova moralna vrijednost, potreba za edukacijom, a ponajviše potreba za socijalnim osiguranjem. Brojna pravna pitanja vezana uz zaštitu kućne služinčadi kao radničkog sloja bit će aktualna dvadesetih godina, budući da se tada počinje razvijati socijalna država, ustanove i institucije, no do većih promjena dolazi tek sredinom tridesetih godina 20. stoljeća.

Rad će, uz nedostatak pravne zaštite kao najveći problem, prikazati kako je izgledala radna svakodnevica služinčadi, odnos sa obitelji u kojoj žive i rade, na koji se način uopće zapošljavala služinčad u Zagrebu, vizualni identitet, kome su se služavke mogle obratiti za pomoć i sl. Iako se rad usredotočuje na dvadesete godine 20. stoljeća, nemoguće je izostaviti drugu polovicu 19. stoljeća, ali i tridesete godine kad se ideje o socijalnoj i pravnoj zaštiti, odnosno pravne promjene predstavljene dvadesetih godina, počinju realizirati.

Tematika kućne služinčadi kao društvene skupine, u navedenom razdoblju po mnogočemu socijalno marginalne skupine, zanimljiva je i izazovna za istraživački rad. Literature u hrvatskoj historiografiji isključivo o kućnoj služinčadi gotovo da i nema (iznimka jest dr. sc. Katarina Horvat iz Državnog arhiva u Zagrebu i njezin rad *Kućna služinčad u gradu Zagrebu od 1880- 1910*.). Valja spomenuti i dr. sc. Zlatu Živaković Kerže iz Hrvatskog instituta za povijest koja se bavila kućnom služinčadi u gradu Osijeku na prijelazu stoljeća. Za istraživanje važna su i djela o socijalnoj i gospodarskoj povijesti međuratnog Zagreba (Kolar-Dimitrijević, Timet, Zorko i dr.). Od strane literature valja spomenuti britansku povjesničarku Lucy Delap i njezinu monografiju *Knowing Their Place: Domestic Service in Twentieth Century Britain* u izdanju Oxford University Pressa i Lucy Lethbridge i njezino djelo *Servants: A Downstairs History of Britain from the Nineteenth-Century to Modern Times.* Navedene dvije monografije daju prikaz kućne služinčadi kao socijalne grupe u Velikoj Britaniji, te prikazuju kako se mijenjao odnos društva prema njima kroz 20. stoljeće.

Primarni izvor za istraživanje su služinske knjižice i Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1857. godine, a ostala arhivska građa je fragmentarna. Arhivska građa o zagrebačkoj kućnoj služinčadi najvećim dijelom sačuvana je u fondovima Državnog arhiva u Zagrebu. Kao što je navedeno, isključiva građa na temu ne postoji, pa istraživanje prati poprilična raznolikost samih fondova. Važni su fondovi Gradskog poglavarstva (zapisnici sjednica, izvještaji pomoćnih ureda), fondovi zdravstvenih i socijalnih ustanova (bolnice, dječji ambulatorij), zatim fondovi dobrotvornih i edukativnih društava. Iz Hrvatskog državnog arhiva za istraživanje su važne matične knjige umrlih koje daju podatke o etničkoj strukturi i starosnoj dobi služinčadi, te Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica koji nagoviješta pravne promjene naspram odredaba zastarjelog Služinskog reda za gradove iz sredine 19. stoljeća. Uz samu arhivsku građu, za istraživanje su relevantni i bontoni (primjerice u bontonu kojeg je sastavila Marija Jambrišak cijelo jedno poglavlje odnosi se na kućnu služinčad). Periodika (novine i časopisi) navedenog razdoblja također je vrlo važna za istraživanje socijalne povijesti međuratnog Zagreba. Zanimljivo jest kako arhivski fondovi pojedinaca i njihovih obitelji tog razdoblja rijetko sadrže podatke o služinčadi.

U radu će deskriptivnom metodom biti prikazan život zagrebačke kućne služinčadi, njihova radna svakodnevica i odnos s obitelji za koju rade, problemi oko pronalaska posla i gubitka posla. Najvažniji problem jest nedostatak moderne pravne zaštite kojim je kućna služinčad bila uskraćena za osnovna životna prava. Zastarjele uredbe iz 19. stoljeća ostale su na snazi i dvadesetih godina, ali ipak se nagoviještaju pravne promjene. Primjerice, već početkom dvadesetih događaju se promjene na polju socijalnog zakonodavstva kojim se namjeravalo uvesti socijalno osiguranje na državnoj razini.

Komparativno će biti prikazane promjene odnosno neka poboljšanja u položaju kućne služinčadi kao radnog sloja dvadesetih godina 20. stoljeća, naspram druge polovice 19. stoljeća, što se tiče socijalno pravne, ali i moralne zaštite, te same kategorizacije i edukacije služinčadi. Dakle, rezultati istraživanja prikazani su kroz brojne aspekte socijalne povijesti zagrebačkog međuraća u odnosu na 19. stoljeće, pa zato pridonose socijalnoj povijesti međuratnog Zagreba, ali i povijesti žena budući da kućnu služinčad navedenog razdoblja u Zagrebu ponajviše čine djevojke i žene.

2 Grad Zagreb dvadesetih godina 20. stoljeća

Grad Zagreb, još od druge polovice 19. stoljeća, kao glavni grad Trojedne kraljevine, modernizira se i dobiva značajke europskih metropola. Uz povijesne gradske cjeline Gornjeg grada i Kaptola, urbanizira se područje Donjeg grada. Razvoj u gradnji pogotovo se očituje u u obnovi nakon potresa 1880. godine. Krajem 19. stoljeća počinje se graditi javni kanalizacijski sustav, uveden je konjski tramvaj, počinje se koristiti električna energija, pa se početkom 20. stoljeća postavlja električna rasvjeta, a ubrzo je proradio i prvi električni tramvaj. Prijelaz s 19. na 20. stoljeće označio je urbanistički i infrastrukturni razvitak, odnosno teritorijalno širenje grada. Dakle, uoči rata grad Zagreb imao je sva obilježja glavnog grada. Završetkom Prvoga svjetskog rata i raspadom Austro – Ugarske Monarhije, Zagreb je postao, od perifernog gradića velike Monarhije, jedan od središnjih gradova nove države – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Iako nije političko središte, dvadesetih godina 20. stoljeća Zagreb predstavlja najjače industrijsko, trgovačko i bankarsko središte nove države, te nastavlja svoj napredak vidljiv u gospodarskom i demografskom razvitku, urbanizaciji i stambenoj izgradnji. U društvenom aspektu, još od druge polovice 19. stoljeća, modernitet grada prati pojava novog privrednog građanstva s bogatim kulturnim i društvenim životom, ali i promjenom provođenja svakodnevice.

Broj stanovništva grada Zagreba povećava se od druge polovice 19. stoljeća. Stanovništvo ponajviše raste u desetljeću nakon rata. Tako Zagreb 1910. godine ima 79 038 stanovnika, 1921. godine 108 674, a 1931. godine 185 582 stanovnika.[1] Dakle, stanovništvo u gradu između 1921. i 1931. godine poraslo je za čak 70 posto. No, zagrebački demografski rast navedenog razdoblja nije posljedica porasta nataliteta već se veže uz useljavanje stanovništva iz pasivnijih krajeva. Nakon rata, useljava se velik broj stanovništva iz pasivnih i ruralnih dijelova Hrvatske i Slavonije, iz Slovenije, Bosne, a nakon talijanske okupacije Istre, dijela Dalmacije i otoka, velik broj stanovništva dolazi u Zagreb. Dvadesetih godina u Zagrebu bile su povoljne gospodarske prilike pa je mnogo ljudi tražilo u gradu posao i priliku za bolji život. Zagreb je bio financijski centar države i u njemu su djelovale brojne banke i štedionice. No, Velika gospodarska kriza 1929.-1933 počela je tresti Zagreb i osjećati se već 1930., a

[1]Mira Kolar- Dimitrijević, *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973), 18.

pogotovo 1931. godine slomom zagrebačkih banaka. Tada sve više do izražaja dolazi socijalna stratifikacija među stanovništvom, a dolazi i do velike nezaposlenosti.

Budući da je nakon rata, useljavanjem brojnog stanovništva Zagreb postao prenapučen, započela je i velika stambena izgradnja. Uoči rata gradilo se dosta i na području Donjeg grada. Međuraće, a pogotovo druga polovica dvadesetih godina, je bilo vrlo plodonosno razdoblje za stambenu izgradnju u Zagrebu. Naime, najviše se gradilo u godinama između 1924-1932, budući da od kraja Prvoga svjetskoga rata do 1923. godine napredak narušavaju političke, ekonomske, valutarne i socijalne trzavice, a nakon 1932. godine u Zagrebu se osjećaju posljedice ekonomske krize.[2] Glavna karakteristika onodobne stambene izgradnje u Zagrebu bila su sredstva iz vlastite štednje, a gradnju je uvelike pomagala Gradska štedionica. Grad Zagreb tj. zagrebačka komuna stvorila je okvire izgradnje, izradila osnove, izgradila ulice, trotoare, tramvaje, nasade, drvorede, parkove, travnjake, kanalizaciju, vodovod, elektriku, plin, službu čistoće i polivanja, klaonicu, sajmište, tržnicu na Dolcu i više drugih tržnica, a bila je i sama investitor u izgradnji stanova.[3]

Prilog 1. Stanje stambenog fonda u Zagrebu 1900.,1910.,1918.,1930.[4]

	1900.	1910.	1918.	1930.
Prizemnice	1853	2455	3149	9510
Jednokatnice	771	1063	1102	2416
Dvokatnice	510	662	718	1044
Trokatnice i višekatnice	141	157	341	696
Ukupno	3275	4337	5310	13 668

Porast stambenog fonda u desetljeću nakon rata, naravno u skladu je i s porastom stanovništva i razvojem domaćinstava u istom razdoblju budući da je najveći demografski boom upravo u razdoblju između popisa 1921. i 1931. godine. Iz tabele se jasno vidi kako u stambenoj izgradnji Zagreba dominiraju prizemnice.

[2]Tomislav Timet, *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine*: *ekonomsko historijska analiza* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961), 92.
[3]Timet 1961, 10.
[4]Timet 1961, 89.

Bogatiji građani, osim na području Gornjeg grada, sve više grade svoje kuće u suburbanom okruženju primjerice na području Tuškanca, Prekrižja, Jurjevske ulice i sl. dok siromašniji građani nastanjuju rubne dijelove grada. No, što se tiče opće kvalitete stanovanja u Zagrebu, prilike su bile vrlo loše i bile su glavni ogled socijalne stratifikacije stanovništva.

U društvenom aspektu grada, još od druge polovice 19. stoljeća stvaraju se temelji kapitalističkog društva. Tada je započelo prestrukturiranje građanstva iz staleškog prema modernom građanstvu, pa se dogodio prijelaz na kapitalizam s tržišnom privredom i slobodom trgovine i obrta.[5] Javlja se novi sloj privrednika iz slojeva građanstva tzv. privredno građanstvo. Vrh građanske piramide zauzimaju industrijalci i bankari, razgranalo se posredničko, prijevozno i građevinsko poduzetništvo, dok su trgovci bili dijelom i stare i nove građanske elite.[6] Novi sloj privrednika, građanske elite, nosi sa sobom nov način radnog, ali i provođenja svakodnevnog života. Godine nakon rata donijele su bogatstvo društvenog života. Tako Zagreb Vjekoslava Heinzela (gradonačelnika od 1920-1928. godine) obilježavaju druženja građanstva u kavanama i elitna druženja u novoizgrađenom hotelu Esplanade, kupanja na brojnim kupalištima na Savi, obogaćuje se trgovački život – robne kuća Kastner i Öhler i brojne trgovine u Ilici, tržnica na Dolcu, građanstvo odlazi u zoološki vrt, pohađa razne kulturne (kazalište, kino) i sportske događaje, vidljiv je napredak u obrazovanju i zdravstvu (osnutak Higijenskog zavoda sa Školom narodnog zdravlja), pokrenuta je Radiostanica Zagreb, čitaju se brojne tiskovine- sve su to obilježja bogatog društvenog života u Zagrebu dvadesetih godina 20. stoljeća.

Dakle, grad Zagreb u desetljeću nakon završetka Prvoga svjetskog rata doživljava procvat na gospodarskom i društvenom području, te je bio privlačan brojnom stanovništvu u potrazi za zaradom iz pasivnih dijelova zemlje. Modernizacijska kretanja, pojava modernog građanstva utjecala su na svakodnevni život i rad u građanskim obiteljima.

Promjene su vidljive u svakodnevici, ali i u samom odnosu prema poslu te se odvaja poslovni od privatnog života. Valja napomenuti kako i žene u obiteljima privrednika još na prijelazu 19. na 20. stoljeće dobivaju aktivniju ulogu. Od njih se očekivalo da budu sposobne kretati se u različitim socijalnim krugovima, da u svojem kućanstvu primaju posjete i uzvraćaju ih, da sudjeluju u dobrotvornim akcijama, idu na ples, kulturne priredbe i događaje i sl.[7]

[5]Iskra Iveljić, *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća* (Zagreb: Leykam International, 2007), 14.
[6]Iveljić 2007,14.
[7]Iveljić 2007, 290.

Vilma Vukelić u svojem memoarskom romanu na zanimljiv način daje opis tadašnje socijalne stratifikacije gradskih žena: *„... poštujući forme uljudna ponašanja i stare navike, dame uopće nisu zalazile u javne lokale, nego su se poslijepodne sastajale po kućama prijatelja na uzbudljivim tračpartijama uz kavu i kolače... Pri tom treba znati da ženski dio višeg društva bijaše bez ikakvog posla. Kuhinjom je vladala izvrsna i autoritativna kuharica, u sobama dobro uvježbana sobarica, za teže poslove pozivana je sluškinja, za veliko pranje vešarica, za dotjerivanje garderobe šnajderica. Ako je u obitelji bilo djece, o njima se najprije brinula dadilja, poslije kinderfrajla i napokon guvernanta koja je četo u kući ostajala sve do kćerine udaje i odrasloj djevojci služila kao garde- dama (pratilja mlade djevojke na javnim mjestima).*[8] Iako se navedeni citat odnosi na grad Osijek krajem 19. stoljeća, slična situacija bila je i u Zagrebu.

Dakle, žene preuzimaju ulogu kućedomaćice i moraju biti upućene u sva kućanska zbivanja i kućanske poslove, ne isključivo zbog rada u kućanstvu, već i kako bi nadzirale kućnu služinčad- društveni sloj, upravo zbog navedenih društvenih promjena, sve više prisutan u zagrebačkim kućanstvima.

[8]Dinko Župan. „Dobre kućanice: obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19. stoljeća“ *Scrinia slavonica 9* (2009), 233.

3. Kućna služinčad

Kućna služinčad, kao radna snaga prisutna kroz prošlost, mijenjanjem društva i života u gradovima, radne svakodnevice građanstva, te uloge žena, postaje društveni sloj koji predstavlja temelj radne svakodnevice u kućanstvima. Najraširenije značenje kućnog *sluge/služavke* jest osoba koja za plaću obavlja kućanske poslove u obitelji i na gospodarstvu, služi i stanuje kod gospodara i takvom si *službom* namiče novac za život. Služba u smislu preživljavanja najčešće je započela u ranoj mladosti pa iz zbirne imenice *služinčad* (uključuje cjelokupnu poslugu) upravo singularni oblik *služinče* dokazuje mladost osobe.[9] Dakle kućna služinčad kao društveni sloj obuhvaća radništvo koje živi i radi u kućanstvu poslodavca. Krajem 19. stoljeća, a pogotovo dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća, zanimanje kućne služinčadi se feminiziralo i sve se više upotrebljava naziv služavka/ sluškinja, a u tridesetim godinama zakonski je zatražen naziv kućna pomoćnica. Prema kategorizaciji kućna služinčad dijeli se na kuharice, sobarice, čistačice, osobe zadužene za skrb djece, a najčešće su se zapošljavale *djevojke za sve*. Uz kućnu služinčad u bogatijim kućanstvima radile su i unajmljene radnice- dvorkinje, švelje, pralje, dojilje. Valja napomenuti kako uz kućnu služinčad postoji i gospodarska služinčad (najčešće muškarci, radnici u agraru), te služinčad u javnim zavodima (npr. bolnice i zdravstveni zavodi, nastavni zavodi i sl.).

[9]Nives Opačić, „Ajte amo, sluge moje“ *Vijenac* 407 (2009) http://www.matica.hr/vijenac/407/ajte-amo-sluge-moje-2932/ (posjet 1.3. 2018.)

4. Kućna služinčad u Zagrebu

Promjene u radnoj svakodnevici koje prate novi sloj građanske elite u Zagrebu još od druge polovice 19. stoljeća sve više doprinose zapošljavanju kućne služinčadi. Za razliku od obitelji staleškog građanstva, moderne obitelji angažiraju sve više osoblja. Broj kućne služinčadi u nesamostalnom aktivnom stanovništvu gradova veći je i brže se povećava nego onaj zanatlijskih i tvorničkih radnika, jer jeftinu služinčad drže sve imućnije građanske obitelji.[10] Dakle, brojna zagrebačka kućanstva tog razdoblja imala su kućnu služinčad, a broj služinčadi ovisio je o imućnosti obitelji. Zanimljiva je činjenica kako je Zagreb u tridesetim godinama 20. stoljeća bio grad s najvećim brojem kućnih pomoćnica od svih gradova u Kraljevini Jugoslaviji. Često se po broju služinčadi razlikovalo srednje i visoko građanstvo, a iako ih je dijelio socijalni i materijalni status, služinčad je često bila bliska sa svojim gospodarima.

Kućnu služinčad u gradu Zagrebu, još od 19. stoljeća činile su uglavnom neudane djevojke i žene koje su same dolazile u grad. U potrazi za zaradom, najčešće su dolazile iz siromašnih i pasivnih dijelova države kako bi stanovale i služile u zagrebačkim imućnim obiteljima. Najčešći razlog za to bio je nedostatak obrazovanja žena zbog čega nisu imale mogućnosti za izbor zanimanja.

Prilog 2. Usporedba broja ženske služinčadi nad ukupnim brojem služinčadi u Zagrebu[11]

Godina	Ukupan broj služinčadi	Broj ženske služinčadi
1880.	2586	1954
1900.	3591	3256
1910.	4613	4173
1931.	9177	8991

[10]Mirjana Gross, Agneza Szabo, *Prema hrvatskom građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. Stoljeća* (Zagreb: Globus, 1992), 39.
[11] Kolar- Dimitrijević 1973,53.; Agneza Szabo „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880- 1910. Godine“ *Radovi IHP 17* 1984, 106.

Primjerice matična knjiga umrlih sa područja Gornjeg grada (župa Svetog Marka), gdje se može pretpostaviti da je služinčad česta u kućanstvima građana koji tamo žive, dokazuju navedene činjenice. Od listopada 1918. do kolovoza 1928. na području nadležnom župi sv. Marka umrlo je 89 služavki, od toga 4 služavke bez mjesta (nezaposlene).[12] Sve su rimokatoličke vjere i pokopane na skupnom groblju u Zagrebu. Tri umrle služavke mlađe su od 18 godina (16, 17 i 15 godina), jedanaest služavki u dobi od 18 godina, četrdeset i osam služavki od 18-30 godina, četrnaest u dobi od 30-40 godina, četiri u dobi od 40- 50 godina, dvije u dobi od 50- 60 godina i sedam starijih od 60 godina. Od ukupno 89 umrlih služavki samo je jedna bila udana, dvije su udovice, a sve ostale su bile neudane. Unajmljene radnice-švelje, pralje, dojilje, dvorkinje spominju se posebno, što dokazuje da se njihov položaj razlikuje od položaja kućne služinčadi. Muških slugu navedeno je šesnaest, a od toga jedan kućni sluga, pa se može pretpostaviti da se radi o gospodarskim slugama.

Dvadeset i tri služavke potječu iz Hrvatskog zagorja (Pregrada, Hum na Sutli, Klanjec, Marija Bitrica, Desinić, Zlatar, Klanjec, Tuhelj, Stubica) trinaest iz okolice Zagreba (Samobor i okolica, Karlovac i okolica, Sveti Ivan Zelina), sedam iz Gorskog kotara i Like (Čabar, Brod na Kupi, Mrkopalj, Brinje, Ogulin, Otočac), te manji broj iz ostalih pasivnih dijelova Hrvatske. Od ostalih država prednjači Slovenija (Celje, Ptuj, Brežice, Krško) iz koje dolazi 13 služavki, te po jedna iz Austrije, Mađarske i Latvije.

Služavke iz europskih zemalja nisu bile rijetkost u Kraljevini SHS. Domaće služavke, radničke zadruge i brojne humanitarne udruge za zaštitu služavki na inozemno kućno osoblje nisu gledali blagonaklono. Smatrali su da su služavke iz Europe koje bi dolazile služit u Kraljevinu SHS bolje plaćene, te da se prema njima društvo, a samim time i poslodavac, bolje odnosi. Onodobni tisak često izvještava o problemu stranih služavki u Zagrebu : „*Premda imade velik broj našeg kućnog pomoćnog osoblja neuposlenog, ipak inozemke su sve uposlene. Poznato je da se vodi stroga kontrola o stranim državljanima, te se mnogi pitaju kako toliki broj ovog osoblja dobiva dozvolu boravka i rada. Najjednostavnije je na taj način da ili sklopi kakovo poznanstvo ili pak sam službodavac prijavi pomenutu kućnu pomoćnicu – stranu državljanku kao svoju rođakinju i više je ni briga nije. Imade dobro namještenje i dobru zaradu, a sve na štetu naših domaćih pomoćnica.*[13]

[12] HR-MK- HDA -1267 Matične knjige rimokatolika, župa Sv. Marko Zagreb 1918-1929.

[13] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 12. II. 1936.,1.

Problem zapošljavanja služavki iz inozemstva nije bio prisutan samo u Zagrebu i Kraljevini SHS. U Velikoj Britaniji, pogotovo tridesetih godina 20. stoljeća, postojalo je veliko nezadovoljstvo zbog priljeva stranih služavki. Primjerice 1938. godine bilo ih je 13 500, a čak 60 posto njih bilo je iz Njemačke i Austrije.[14]

Kućna služinčad u Zagrebu bila je česta, a uočljivo je bilo i sezonsko kretanje. Naime, tijekom godine najmanje služavki bilo je zaposleno u kolovozu, a najviše tijekom zime i pred Uskrs.[15] Još od 19. stoljeća, a i tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća nestalnost zaposlenja, nedostatak zaštite u vezi položaja, plaće i radnog vremena predstavljali su velik problem. Sredinom tridesetih dolazi do promjena, kako u društvenom stavu prema služavkama, tako i zakonskih promjena.

O položaju služavki raspravljalo se na anketi u Beogradu održanoj 23.1.1936. godine. Iako je sa područja grada Zagreba anketirana samo 41 služavka (10,9% anketiranih) može se vidjeti kakvo je stanje otprilike bilo. Od 41 služavke u Zagrebu, tri su porijeklom iz Dalmacije, šesnaest iz Slovenije, tri iz Srbije i Crne Gore, ostale iz sjeverne Hrvatske, a jedna je bila iz Njemačke. Najveći broj (njih četrnaest) bilo je u dobi između 21 i 25 godina, ali je dosta njih bilo i starijih. Većinom su bile neudane, a dvije su bile udovice. Značajno je da su gotovo sve anketirane potjecale iz obitelji zemljoradnika s puno djece (31),šest ih je bilo iz obitelji zanatskih radnika, dvije iz obitelji kvalificiranih radnika i po jedna iz obitelji činovnika i nekvalificiranog radnika. Njih 91,5% anketiranih nije posjedovalo nikakvu imovinu, a 1/5 bila je nepismena. Plaće su im bile bijedne i neredovite, prosjek plaća u Zagrebu iznosio je 272 dinara, a njih šest imalo je samo 150 dinara plaće. Iz ankete je vidljivo da je radno vrijeme služavki u Zagrebu bilo dulje nego u drugim mjestima, premda su i njihove plaće u Zagrebu bile bolje nego u drugim gradovima Jugoslavije. Sedamnaest anketiranih iz Zagreba radilo je dnevno 18 sati, a prosjek radnog vremena iznosio je 17,4 sata. Povremeni nedjeljni odmor imala je većina anketiranih služavki, ali je plaćeni godišnji imalo samo njih 4,8 %. Naime, godišnji odmor poslodavca za njih je najčešće značio otkaz, te je čak 82,4% služavki prilikom odlaska poslodavca na godišnji odmor dobilo otkaz. Njih 88, 5 % iskazalo je da žele promijeniti svoj socijalni položaj, a četvrtina anketiranih težila je k zanatskom poslovanju. Zanimljiva jest činjenica kako su na rad u tvornice željele ići samo 4 anketirane zagrebačke

[14]Lucy Delap, *Knowing Their Place: Domestic Service in Twentieth century Britain* (Oxford Univerity Press: 2011), 26.
[15] Kolar- Dimitrijević Mira. *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929-1939. godine,* doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977, 521.

služavke. Na pitanje što može popraviti njihov položaj, 37 od 41 zagrebačke služavke bilo je za sindikalnu organizaciju i jedinstveni istup služavki.[16]

Položaj služavki na području grada Zagreba bio je težak, iako je slična situacija bila i u ostalim gradovima Kraljevine SHS, ali i u ostalim državama Europe. Zanimljiv je podatak kako djevojke i žene iz redova zagrebačkih služavki nisu zainteresirane za tvornički rad, koji uključuje uredovno radno vrijeme i veću pravnu zaštitu.

U europskom kontekstu, socijalni i pravni položaj kućne služinčadi bio je sličan kao u Zagrebu, odnosno Kraljevini SHS. Primjerice, u međuratnoj Velikoj Britaniji, odnosi i hijerarhija između ukućana i kućne služinčadi bila je izrazito strogo određena. Prema Lucy Lethbridge, autorice monografije *Servants: A downstairs History of Britain from the Nineteenth Century to Modern Times,* u Velikoj Britaniji, društveni stav prema kućnoj služinčadi bio je drugačiji nego u ostatku Europe, primjerice Francuskoj. Lethbridge smatra kako Britanci imaju dubok osjećaj za ideju socijalne piramide, odnosno u njihovoj društvenoj svijesti prisutna je neka vrsta *noblesse oblige.* Smatra da su oni imali više služinčadi koja je živjela u kućanstvima dug period bez obzira na razvoj tehnologije (SAD, europski kontinent) upravo zbog duboko usađene ideje da ljudi koji žive s njima u kućanstvu moraju obavljati svoj posao, a ne strojevi. Jednom Britancu bilo je krajnje čudno nabaviti perilicu za pranje rublja kad se mogu zaposliti dvije djevojke koje bi obavile taj posao. Naravno, postojala je razlika u životu služinčadi u velikim kućama na velikim imanjima od prosječnog kućanstva obitelji srednje klase. U takvim kućanstvima najčešće se zapošljavala služavka- djevojka za sve (maid of all work), dok bi na većim imanjima znalo biti mnogo, hijerarhijski odvojene, služinčadi. Tako je postojala razlika u položaju batlera, čuvara kuće, kuharice, čistačice i sl. Što se plaća tiče, zanimljiva je činjenica kako Britanac koji bi zaposlio 10 služavki na godinu, na njihove plaće potrošio bi manje nego na održavanje konja. Razlika se najčešće očitovala u broju služinčadi, imenima služavki i uniformama i samom ponašanju službodavke. Brojni su primjeri služavki kojima je promijenjeno ime prilikom ulaska u kućanstvo samo zato jer službodavki ime nije odgovaralo, postojale su velike razlike u hrani za poslugu i hrani za ostatak kućanstva, posebne prostorije te im nikako nije bilo dopušteno koristiti stvari koje koriste službodavci (primjerice sapun za ruke), a ako su već morali, obavezno je bilo rukovanje s rukavicama. Razlike u ponašanju prema kućnoj služinčadi ovisile su i o imućnosti

[16] Isto, 893.

i statusu službodavca, ali primjerice jedna služavka koja je služila kod trgovca ugljenom morala ga je izuvat i obuvat svaki put kad bi ulazio u kuću.[17]

Dakako, bilo kakav razvoj društvenog života, doticaj s kulturnim zbivanjima, čitanje knjiga ili časopisa, stvaranje prijateljstava bilo je zabranjeno. Humanitarne udruge, zakoni i radnički pokreti imali su malu ulogu u poboljšanju statusa služinčadi. Kućedomaćica odnosno poslodavka (*mistress/ villa mistress*) vodila je brigu oko zapošljavanja i radu kućne služinčadi. Njačešće su se zapošljavale djevojke, dok su muškarci najčešće zapošljavani kao vanjski sluge, nad kojima je briga o vrtu, briga o konjima i sl. Od 1911. godine britanske služavke bile su zaštićene zakonom o zdravstvenom osiguranju, kako zbog bolesti ne bi bile izbačene od strane poslodavca. No, također veliki problem, kao i u Kraljevini SHS bio je nedostatak mirovinskog osiguranja i općenito pravne zaštite služavki.

Prilog. 4. Broj kućne služinčadi u Velikoj Britaniji [18]

Velika Britanija	Broj (u tisućama)	Služinčad (prema 1000 obitelji)	Na 1000 ljudi
1901.	1 344	192,4	41,3
1911.	1 361	171,4	37,7
1921.	1 232	141,0	32,5
1931.	1 484	145,0	37,1

[17] Lucy Delap. *Knowing Their Place: Domestic Service in the Twentieth Century Bitain* (Oxford: Oxford University Press 2011), 23.
[18] George J. Stigler, Domestic Servants in the United States 1900- 1940. (http://www.nber.org/books/stig46-1)

5. Zapošljavanje žena u Zagrebu

Ženski rad najčešće je povezan s kućanstvom. Još od 19. stoljeća glavna zadaća žene bila je briga o kućanstvu i odgoj djece. Općenito, žene su, po austrougarskom Općem građanskom zakonu, bile u podređenom položaju pa čak i ovisne o muškarcu. Modernizacija i industrijalizacija, krajem 19. stoljeća, utječu na ulogu žena. Razvojem kapitalizma dolazi do odvajanja privatne i poslovne sfere, žene u gradu uvode se u plaćene poslove, za razliku od žena na selu koje su najčešće usmjerene na rad u poljoprivredi za vlastite svrhe. Uz modernizacijske procese, uvođenju žena na tržište rada pridonio je i razvoj obrazovanja. Još sedamdesetih godina 19. stoljeća otvaraju se više djevojačke pučke škole, a devedesetih godina 19. Stoljeća osnovana je Zemaljska ženska stručna škola i Privremeni ženski licej. No problem nepismenosti stanovništva i dalje je bio velik, u gradskim i seoskim sredinama. Problem sela predstavljalo je siromaštvo i udaljenost od škola. Dvadesetih godina vrijedili su austrougarski propisi vezani uz školstvo, sve do diktature 1929. godine kad je Kraljevina Jugoslavija o narodnim i srednjim školama. No, i dalje se obrazovanje najčešće svodilo samo na četiri razreda osnovne škole.

Dakle, nedostatak obrazovanja i nepismenost dodatno su otežavali položaj žena na tržištu rada, a iako ih modernizacijski procesi prisiljavaju na plaćene poslove, njihov pravni položaj nije bio jednostavan. Potražnja na tržištu rada često je bila usmjerena prema ženama upravo zbog zakinutog pravnog položaja i zaštite iz čega su proizlazile niže plaće i veće mogućnosti eksploatacije.

Uz modernizacijske procese, postavlja se pitanje koliki je utjecaj na zapošljavanje žena imao Prvi svjetski rat. Nakon Prvog svjetskog rata, brojno stanovništvo ruralnih dijelova Kraljevine SHS dolazi u Zagreb. Godine 1910. radnice su činile 35%,a 1931. godine, dvadeset godina kasnije, činile su 36 % privrednog stanovništva Zagreba, što dokazuje da je proces zapošljavanja žena u industrijskim gradovima krenuo prije rata te da je 1931. godine pratio porast stanovništva.[19] Razlog su ratne okolnosti. Do Prvoga svjetskog rata žene su prvenstveno bile zaposlene u primarnim djelatnostima, u sekundarnim djelatnostima radile su u tvornicama šibica, duhana, papira i tekstila, a u tercijarnim djelatnostima u ugostiteljstvu ili

[19] Ida Ograjšek– Gorenjak. *Opasne iluzije: rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*. (Zagreb: Srednja Europa 2014), 74-75.

kao kućne pomoćnice. U dvadesetak godina, od 1910.-1931. broj radnica se udvostručio, činovnica utrostručio, a broj žena zaposlenih izvan privrede povećao se četiri puta.[20]

Od industrijskih grana, žene su se najčešće zapošljavale u tekstilnoj, kožnoj, papirnoj te kemijskoj industriji. No, poljoprivreda je bila najvažnija djelatnost. Siromaštvo sela, tjeralo je u najvećoj mjeri mlade djevojke i žene na rad u Zagreb. Razlozi su bili agrarna prenapučenost, siromaštvo, nedostatak obrazovanja i sl. Može se zaključiti kako je zapošljavanje žena u Zagrebu, odnosno njihovo uvođenje u plaćena zanimanja uvjetovano modernizacijom i industrijalizacijom (pogotovo razvoj lake industrije), te da je proces započeo prije Prvoga svjetskog rata. Dakle, u Zagrebu rat nije uvjetovao ulazak žena u svijet rada, ali im je otvorio nove mogućnosti i radna mjesta (primjerice činovnička radna mjesta u državnim službama). Ipak. najčešće zanimanje koje bi mlade djevojke, sa završenih četiri razreda osnovne škole, u gradu odabrale bilo je služenje u zagrebačkim građanskim obiteljima.

Valja napomenuti kako su žene u međuratnom Zagrebu bile manje plaćene od muškaraca. No, u oba slučaja situacija s nadnicama u bila je mizerna. Obično radnik nije mogao namiriti minimalne životne troškove. A. Benko Grado usporedio je realnu nadnicu kvalificiranih radnika zahvaljujući usporedbi košarice životnih namirnica s nadnicama. Izračunao da je 1.10.1927. zagrebački radnik mogao kupiti za svoju tjednu zaradu 4, 69 jugoslavenskih košarica, a britanski radnik 11,08 britanskih košarica, te ako je kupovna moć britanskog radnika označena sa 100 (indeks) onda je indeks za zagrebačkog radnika iznosio 42, 33 što znači da mu je bilo gore za 58 posto nego britanskom radniku; niži indeks imao je samo Lisabon, dok je primjerice Beč imao indeks 45, a Rim 51.[21]

[20] Isto, 75.
[21] Kolar- Dimitrijević 1977, 762.

6. Zapošljavanje kućne služinčadi

Zbog velikog broja djevojaka- pridošlica u grad već u drugoj polovici 19. stoljeća u Zagrebu poslovima posredovanja počeo se baviti Služinski zavod za posredovanje radnje i pribavljanja služinčadi. Služinčad u gradu Zagrebu još od Austro- Ugarske Monarhije mogle su pribavljati i privatne osobe. Postojao je obrt za posredovanje služinčadi: „*Tko kani obrtom posredovanja radnje- službe i pribavljati služinčad mora si u gradskom poglavarstvu ishoditi propisanu obrtnu dozvolu i uplatiti u gradsku blagajnu 1000 kruna u ime jamčevine sigurnosti. Dozvola se može podijeliti samo hrvatsko-ugarskom državljaninu koji nije kažnjavan,a jedino Zavod gradske općine za posredovanje radnje i pribavljanja služinčadi ne treba polagati jamčevinu.*“[22] Privatni služinski zavodi uvršteni su u red koncesionarnih obrta, a privatne osobe mogle su se obratiti Gradskom poglavarstvu i zatražiti dozvolu za otvaranje služinskih zavoda.[23]

Prilog 3. Broj samostalnih obrtnika za posredovanje služinčadi[24]

Godina	1917.	1918.	1919.	1920.	1921.	1922.	1923.	1924.	1925.
Obrt	11	11	11	12	13	13	13	13	13

Privatne burze rada, obrti i služinski zavodi predstavljali su problem za žensku radnu snagu zbog brojnih malverzacija i iskorištavanja žena i djevojaka u raznolike svrhe. Zbog takvog načina posredovanja u zapošljavanju kućne služinčadi gdje su privatnici zarađivali, bilo je mnogo žalbi. Tijekom dvadesetih godina mnogo se raspravljalo o privatnim burzama rada za služinčad tzv. služinskim zavodima, te se tražilo njihovo ukidanje.

Početkom 20. stoljeća pribavljanje i zapošljavanje kućne služinčadi za zagrebačka kućanstva vežemo uz sam početak djelovanja službe za zapošljavanje. Naime, u studenom 1907. godine u Zagrebu u zgradi bivše vojarne u Petrinjskoj ulici osnovan je Zavod za posredovanje

[22] HR- DAZG 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb, Pomoćni uredi, Statut za obrt posredovanja radnje i pribavljanja služinčadi
[23] HR- DAZG- 857 Zbirka Ulčnik Ivan, sign. 3984
[24] Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskoga grada Zagreba 1913-1918 (Zagreb, 1927), 55. i Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskoga glavnoga grada Zagreba 1919-1925. (Zagreb, 1929), 85.

između „nudilaca i tražilaca radnje i službe“ te konačište (muško i žensko).[25] Glavnina posredovanja ondašnjeg zavoda za zapošljavanje uključivala je kućnu služinčad, ponajviše žensku. Izvještaj Gradskog poglavarstva o radu Zavoda iznosi: *Gradskom posredovnom zavodu i konačištu bio je u godini 1913. ovaj promet: Poslodavci i službodavci obratili su se na Zavod u 1.192 slučaja, te su u 8 slučajeva tražili radnike, u 254 mušku, a u 930 žensku služinčad, godine 1914. 21 tražilo radnike, 449 sluge i 769 sluškinje. Namještenje tražilo je 118 radnika, 678 slugu i 1.042 sluškinje, godine 1915 obratilo se na Zavod 778 službodavaca,od kojih su 230 tražili mušku, a 548 žensku služinčad, a namještenje je tražilo 1082 osoba, i to 18 radnika, 304 sluge i 760 sluškinja, 1916 – 540 službodavaca, 4 tražilo radnike, 55 mušku, a 481 žensku služinčad ;namještenje je tražilo 716 osoba, i to 15 radnika, 96 slugu i 665 služavki.* [26]

Zavod je ukinut 1922. godine, a njegove je ovlasti preuzela podružnica Državne burze rada. Burza rada preuzimala je posredovanje samo za mušku radnu snagu, a za žensku radnu snagu djelovala je Pučka radiona gospojinskog i središnjeg zemaljskog odbora. Brojne su bile i privatne burze rada i služinski zavodi. Iako Zakon iz 1922. godine nalaže da se privatne burze rada i zavodi za zapošljavanje služinčadi moraju ukinuti, no u praksi nije bilo tako. Naime, kad je otvorena podružnica Državne burze rada, posredovanje je protegla samo na muško osoblje jer zbog premale donacije od strane države nije se moglo preuzeti poslovanje koje obavljaju služinski zavodi. Do raspusta privatnih burzi i zavoda nije došlo iako ih se često i među članovima gradskog poglavarstva karakteriziralo kao: „*..leglo bolesti i široko polje za prostituciju, kao i za izrabljivanje neuposlenih osoba, naročito ženskih...*“[27] Zahtijevalo se uvođenje gradske burze rada koja će djelovati pod kontrolom gradskog zastupstva, što se nije dogodilo zbog prevelikih troškova.

Dakle, dvadesetih godina u Zagrebu djelovale su dvije burze- Državna burza rada (muški radnici) i Pučka radiona oko namještenja ženske služinčadi, a za gradsku nije bilo sredstava. Jedina pozitivna promjena bila je zabrana posredovanja privatnih burza za djevojke ispod 21 godine. One su se jedino mogle zaposliti preko Pučke radione gospojinskog i središnjeg

[25] Zvonko Šešo, „Počeci djelovanja službe za zapošljavanje u Hrvatskoj.“ *Revija za socijalnu politiku* god. 7,br. 2, Zagreb 2000.,175- 176

[26]Izvještaj Gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskoga grada Zagreba 1913-1918. (Zagreb, 1927),227.

[27] HR- DAZG- 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb, Zapisnici sjednica 1926- 1938, Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. Grada Zagreba 1927.,71.

zemaljskog odbora u Zagrebu.[28] U takvim okolnostima, i dalje su djelovali privatni službinski zavodi i burze.

Svaka djevojka koja bi došla u Zagreb pronaći posao kao kućno služinče već u početku bi se susrela sa institucionalnim problemima. Institucije za zapošljavanje službinčadi nisu u rukama vlasti već su: „... *privatna, trgovačka poduzeća koja vode pojedinci*."[29] Problem je bio što burze rada koje vode pojedinci primaju u evidenciju i služavke, no malo tko se za njih obraća burzi rada. Tako su služavke najčešće bile ograničene na službinska poduzeća koja se zapravo bave trgovinom. Njima je glavni cilj da služavka i službodavka plate svoju taksu, ali i da se što češće mijenjaju, pa samim time zavod više zarađuje. Uz privatne zavode i burze rada, u Zagrebu su se služavke tražile i putem novinskih oglasa. Brojni dnevni listovi sadržavali su oglasnu rubriku oko namještenja služavki. Ponajviše iz financijskih razloga, najčešće su tražene tzv. djevojke za sve. Primjerice oglasi u kojima se traži: *„djevojka koja samostalno kuhati znade i druge kućne poslove radi"*, *„kuharica, samostalna i perfektna u najboljim stvarima"*[30] ili „*traži se djevojka za sve kućne poslove koja i kuhati znade."*[31] Oglasi na dnevnoj bazi često nisu bili najbolje rješenje za mlade djevojke bez posla zbog instant zapošljavanja bez prijave, a često nakon što bi odradile svoj posao, bile bi odbačene od strane poslodavca. Onodobni tisak često proziva službodavke koje na mjesečnoj bazi ili kada je potrebno primaju služavke u svoj dom, a zatim ih jednostavno odbace i prođu nekaženjeno : „*Kako bi se tek trebalo nazvati one milostive službodavke koje redovito mjesečno promjene djevojku...kada je djevojka stupila u službu dakako da joj je odmah prvi posao veliko pospremanje i pranje rublja. Za ovo vrijeme milostiva je veoma ljubezna i susretljiva prema djevojci. Ali oko 15- toga, kada je veći dio posla gotov, situacija se iz temelja mijenja. Što god djevojka načini, s nijednim poslom milostiva nije zadovoljna. Svakim danom stanje se pogoršava tako da do 25-toga u mjesecu dođe do eksplozije na taj način da djevojka bude okrivljena radi nestanka stanovitih stvari ili novaca, a pošto je milostiva primila u službu jednu od naivnih, zaprijeti joj sa svim mogućim i nemogućim, kao i sa polocijom, a djevojka u svojoj naivnosti ne zna ni kud ni kamo, dok konačno joj milostiva velikodušno oprašta počinjeni zločin time da djevojka odmah otiđe. O plaći za dotični mjesec dakako nema niti govora. Pošto je glavni posao djevojka obavila, lako će milostiva biti do prvoga i bez*

[28] Isto, 70.
[29] *Kućna pomoćnica:zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 23.I.1937, 1.
[30] *Večer*, Zagreb, 9. I.1924, 5.
[31] *Večer*, Zagreb, 31. I. 1924, 5.

djevojke."[32] Upravo zbog takvih primjera, često se događalo da su djevojke imale loše kritike u službinskoj knjižici/ svjedodžbi, ili bi službodavke odustale od zaposlenja služavke zbog stečenog lošeg dojma da često mijenjaju poslove.

Postoje primjeri zapošljavanja usred ceste, koji bi također u brojnim slučajevima završili loše za mlade djevojke, o čemu su često izvješavale onodobne novine. Primjerice : *„...djevojka prolazi ulicom tražeći službu. Odjedanput zaustavi ju jedan gospodin i pita da li traži službu, što mu ona dakako potvrdi. Gospodin joj izjavi da baš traži jednu za svoje mljekarstvo – akoprem nema niti prebijene pare u džepu a kamoli kakovo mljekarstvo- zatraži od nje knjigu i potrebna objašnjenja oko sposobnosti i utvrdivši za vrijeme razgovora da djevojka imade nešto uštеđevine, naglasi joj da ju prima u službu ali mora položiti kauciju u visini dnevnog prometa koji da iznosi 300 dinara. Djevojka, ne sluteći ništa zla, povjeruje i izruči mu novac...tek ujutro kad je djevojka stigla na određenu adresu i konstatirala da nema nikakve mljekare, dosjetila se sirota da je prevarena na najbesramniji način.*"[33]

Prema Projektu zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. godine posredovanje rada mogu isključivo vršiti javne burze rada i burze rada udruženja kućnih pomoćnica. Zabranjeno je svako posredovanje s ciljem zarade, već mora biti besplatno.[34] Brojne organizacije i društva bavila su se posredovanjem zaposlenja uzimajući veliku proviziju. Navedeni problem oko zapošljavanja služavki postojao je sve do 1941. godine, kad je odlučeno da posredovanje rada za žensku poslugu može vršiti samo Javna burza rada u Zvonimirovoj ulici.[35]

[32] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 10.X. 1936., 3.
[33] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 10. X. 1936, 1.
[34] HR-HDA 1269 Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije, Podružnica Zagreb, Projekt Zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, 60.
[35] Zorko 2012,315.

7. Pravni položaj kućne služinčadi

Pravni položaj kućne služinčadi na području Kraljevine SHS reguliran je odredbama donesenim u vrijeme Austro-Ugarske Monarhije. U Hrvatskoj i Slavoniji na snazi su bili Služinski red za gradove iz 1857. i Služinski red za ladanje iz 1853. Godine. Za Dalmaciju je vrijedio Privremeni pravilnik za poslužnike u gradovima i varošima krunovine Dalmacije,za Vojvodinu Izvod iz XII zakonskog člana od 1876.g. koji regulira odnose između čeljadeta i gazde, za Bosnu i Hercegovinu Privremeni služinski red iz 1900.g., u Srbiji Pravila o odnosima slugu i njihovih gazda iz 1904.g, za Sloveniju Poselski red iz 1921.g, a za područje Crne Gore odnosi nisu regulirani nijednom uredbom. Pravilnici o odnosu gospodara i služinčadi bili su zastarjeli, što se vidi iz godina u kojima su doneseni. Odredbe su bile dvosmislene, najčešće na štetu služinčadi, a neke od njih asociraju na robovlasnički sistem.

U gradu Zagrebu pravni položaj kućne služinčadi i pravne odnose između služinčadi i gospodara regulirao je Služinski red za gradove Hrvatske i Slavonije iz 1857. godine, sastavljen od 43 odredbe koje su određivale položaj služinčadi spram gospodara i obrnuto. Iako se upozoravalo na zastarjelost Služinskog reda, bio je na snazi i dvadesetih godina 20. stoljeća, a tek je sredinom tridesetih godina zatraženo da se ukine i zamjeni novim zakonom o zaštiti kućnih pomoćnica.

Služinski red za gradove Hrvatske i Slavonije iz 1857. godine nalaže da svako služinče mora imati služinsku knjigu[36], javnu ispravu koju izdaje zavičajna politička oblast. Služinska knjiga imala je identifikacijsku ulogu, a služila je i kao putovnica. Gospodar nije smio primiti služinče u službu bez služinske knjige. Sastojala se od pedesetak stranica i vrijedila je godinu dana. Uz osobne podatke (ime i prezime služinčeta, rodno mjesto, općina, zemlja) daje i osobni opis služinčadi (godina rođenja, vjerozakon, visina, obraz, oči, obrve, nos, usta, vlasi, zubi, brada, osobiti znakovi), a u svakoj je bio priložen Služinski red. Služinska knjiga sadržavala je i podatke o službodavcu (gospodaru) – ime, prezime i prebivalište, dan kada je služinče stupilo u službu, vrstu službe i dan kada je služinče istupilo iz službe. Također vrijedila je i kao svjedodžba o služinčetovoj vjernosti, sposobnosti, marljivosti i ćudorednosti koju je ispunjavao službodavac. Dvadesetih godina često se upotrebljava naziv svjedodžba, a tridesetih godina služinska knjiga mijenja naziv u poslovnu knjigu.

[36] Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb: Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe, 1870), 14

Na primjeru službinske knjige Barice Maček[37] iz Stubičkog Podgorja izdane 1926. godine na temelju kotarskog poglavarstva u Donjoj Stubici može se vidjeti kako je dokument ispunjavan u praksi. Služavka Barica Maček radila je u Zagrebu kod Kornelije pl Magdić u Boškovićevoj 37. Službu je započela u prosincu 1926. godine, završila u siječnju 1927. godine, *po vjernosti bila je vrlo privržena, po sposobnosti brza, okretna i marljiva pa se može osobito preporučiti.* Službovala je i kod brijača Matije Violića u Strossmayerovoj 7 od 20.1.1927 do 14. 3. 1927, a on je također hvali kao poštenu. Bila je zaposlena i kod Jelke Kristl, kućanice iz Zagreba, kao djevojka za sve, od lipnja 1927. do studenog 1928. godine. Službodavka je opisuje kao dobru što se tiče vjernosti, sposobnosti, marljivosti i ćudorednosti, te ističe kako je otpuštena zdrava.

Navedeni primjer pokazuje kako je dotična služavka stigla u grad Zagreb iz ruralnog dijela države (Hrvatsko zagorje) u potrazi za poslom, što je bio česti slučaj. Vidljivo je kako je mjenjanje službodavaca bilo učestalo pa su zato podatci iz službinske knjige bili vrlo važni. Naime, ako je otpušteno službince u službinskoj knjizi imalo loše kritike nije bilo u mogućnosti naći posao, o čemu je ovisila i egzistenicija. Vrijeme služenja, uz dobre sposobnosti i manire službinčeta, ovisile su i o službodavcu (imućno stanje, selidbe, smrt itd.).

Službinska knjižica (svjedodžba) često je zloupotrebljavana na štetu služavki. Na primjeru ispunjavanja službinskih knjižica često je dolazilo do sporova između služavki i službodavki. Primjerice: *„...Najveće nepravde događaju se pisanjem svjedodžbi. Da nije svaka djevojka anđeo, to znamo, ali kada jedna izučena i perfektna kuharica, kojoj je 50 godina, dobije svjedodžbu služavke ili djevojke za sve, te koja je u pojedinim službama bila uposlena po pet ili više godina u svojstvu perfektne kuharice onda se takav postupak mora osuditi. Također se dešava da jedna kućna pomoćnica koja je bila u jednoj službi nekoliko godina ili pak u nekoliko navrata u jednoj te istoj službi tj. kod iste poslodavke i dobila najbolju svjedodžbu, dočim kod druge službodavke njezina se svjedodžba sastoji od samih crtica i najzadnje- zdrava odpuštena. Sumnjamo da je u takvom slučaju krivica do djevojke.“*[38]

Nadalje, u Službinskom redu određen je i način ponašanja službinčadi prema gospodaru za kojeg radi, odnosno obitelji kod koje stanuje: *„Službince je gospodaru dužno biti poslušnim, marljivim i vjernim, poštovat ga i vladat se prema njemu pažljivo i iskreno. Valja sa svojtom gospodarevom da obhodi pristojno, da se slaže s inom službinčadi i da se uklanja svakoj svadji, klevetanju i odgovaranju svoga gospodara i njegove obitelji. Da se podvrgne*

[37] HR- DAZG- 863 Zbirka arhivalija, Dokumentacija o profesionalnoj aktivnosti pojedinih osoba, službinske knjige, sign.123-126a

[38] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 10. X. 1936, 4.

kućevnom redu što ga ustanovi gospodar.[39] Za gospodara su morali raditi brojne poslove bez odgode, ako je potrebno cijeli dan- bez određenog radnog vremena i bez slobodnih dana i blagdana (nerijetko je radni dan trajao od 16 pa čak i 18 sati), bili za taj posao unajmljeni ili ne kategorizacija služinčadi često se zanemarivala, a ovisila je o imućnom stanju službodavca, najčešće su se zapošljavale djevojke za sve*: Dužno je polag naredjenja gospodareva točno i neumorno opravljati sve usluge za koje se je najmilo...isto ono služinče koje je najmljeno samo za stanovite poslove, mora ako uzhtie gospodar preuzeti i druge radnje. Služinče ne smije se nipošto uklanjati radnji na supraznike...po nedjeljah i zapovijedanih praznicih moraju se opravljati obični kućevni kao i takovi poslovi koje ne mmogu odgoditi bez pogibelji.*[40] Dakle, prema odredbama Služinskog reda služinčad nije imala u svojoj službi slobodnih dana, a ni pretjeranu vlastitu slobodu kretanja. Služinčad je morala biti itekako svjesna svojeg položaja prema gospodaru i vlastitog socijalnog statusa: *Ne smije bez dozvoljenja gospodareva udaljiti se od kuće u vlastitu poslu ni izostati preko dopuštena vremena...služinče da se kloni haljinah, zabave i inih stvarih svakoga troška neprimjerna svome stališu.*[41] Dakle, po odredbama Služinskog reda, služinče je gotovo u potpunosti prepušteno vlasti gospodara. Odredbe su često bile dvosmislene, te na temelju njih gospodar je mogao iskorištavati služinče. Po pitanju zaštite i socijalne potpore služinčadi, odredbe su bile zastarjele i često su bile iskorištene na štetu služinčadi. Jedine obveze koje su se ticale gospodara bile su odredbe oko sklapanja i prekida službe. Pa tako: *Gospodar može otpustiti služinče ako je nesposobno za službu, ako je neposlušno i naruši svoju služinsku dužnost, ako uvrijedi gospodara ili njegovu obitelj, ako krade,vara ili vrši pronevjere, ako je razuzdano, nećudoredno i sklono pijanstvu, ako naruši kućni red,ako svojom krivnjom dobije kakvu zaraznu bolest, ako bez gospodareve krivnje boluje preko četiri tjedna,ako sluškinja zatrudni*[42] a služinče može napustiti službu: *ako je obavljanje poslova štetno za njeno zdravlje (trudna sluškinja samo radi toga ne!), ako je gospodar zlostavlja, ako se gospodar seli i prisilno je želi sa sobom, ako pronađe priliku za udaju...*[43] Također utvrđeno je da se mogu tjelesno kažnjavati šibanjem ili batinjanjem do 15 udaraca ako doktor utvrdi da ta kazna nije štetna za služinče.

[39] Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb: Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe 1870), 8-10.
[40] Isto, 8.
[41] Isto, 8-10.
[42] Isto, 24, 25, 26.
[43] Isto, 26- 27.

No, određeno je kako se gospodar treba pobrinuti i zaštiti služinče u slučaju bolesti. Tako odredba o zdravstvenoj zaštiti navodi: *ako oboli služinče skrb bit će gospodareva,da bude podvoreno i liečeno,a troškovi izdani u to ime mogu se odbiti od plaće samo onda kad e služinče oboljelo po svojoj krivnji. Ako se dokaže da je služinče oboljelo s krivnje gospodareve imade isti bez štete na pravih za naknadu..gospodar može bolestnika dati liečiti u svojoj vlastitoj kući,a može ga dati i u javan koji zavod ili u drugo koje mjesto...ako bolest traje duže do četiri nedjelje danah ima se sa služinčetom poslije ovoga vremena , kad se otpusti iz službe te nema nikakova imetka postupati onako kao sa svakim drugim siromakom, koji nije u službi, dakle prijavljat će se to gradskom poglavarstvu*.[44] Upravo zbog navedene odredbe kojom gospodar mora zaštiti služinče u slučaju bolesti, Služinski red može se smatrati prvim pravnim aktom radničkog odnosno socijalnog osiguranja kućne služinčadi.

[44] Isto, 18- 19.

8. Stanovanje kućne služinčadi

Kućna služinčad služila je i živjela kod svojeg gospodara, u zajedničkom kućanstvu. Služinski red odredio je: „*Kad služinče stupi u službu postane članom kućanstva i stavlja se time pod osobit nadzor svoga gospodara*.“[45] Dakle, bili su dio kućanstva i ubrajali su se u članove obitelji tj. osobe koje s obitelji nisu u krvnom srodstvu. Broj služinčadi u kućanstvu ovisio je o imućnom stanju obitelji.

Načela građanske stambene kulture nalažu funkcionalnost prostora po dobi, spolu i najvažnije statusu ukućana. U skladu s time, iz uređenja stambenog prostora proizlazi stroga odvojenost dijela stambenog prostora vlasnika kuće i obitelji koja živi i dijela prostora gdje živi kućna služinčad. Odvajanje gospodarskih prostora, kuhinja, nusprostorija i soba za služinčad jasno je definirano. Najčešće su u kućanstvu služinčadi bile namijenjene malene sobe, u blizini kuhinje ili ostave, a često do njihovih prostorija vodi posebno stubište. Odvajanje prostora vidljivo je na dva primjera reprezentativnog građanskog stanovanja u Zagrebu, jedan iz kraja 19. stoljeća i drugi iz dvadesetih godina 20. stoljeća. U kući Hermana Bollea u Žerjavićevoj 4 gdje je živio od 1899. do kraja života 1926. godine, soba sluškinje nalazi se uz hodnik, naznačena je i na nacrtu kuće, okrenuta je prema dvorištu uz ostavu i kuhinju, a zatraženo je i da sobe za služinčad imaju dovoljnu ventilaciju.[46] Drugi primjer je obiteljska vila trgovca Wasserthala na Tuškancu br 6 iz 1922/23. godine. Prostorije koje su smještene na stražnjoj strani kuće čine dio namijenjen pripremi hrane i zadržavanju posluge (kuhinja, izba i predprostor gdje se servirala hrana prije unošenja u blagovaonicu). Te prostorije imaju poseban ulaz u vilu sa strane ulice Gvozd, te dodatno stubište koje vodi od podruma, preko prizemnog dijela namijenjenog posluzi, na tavan (projektiran je za funkciju praonice, glačaonice i sobe za poslugu).[47] Manje reprezentativne građanske kuće, u najvećem broju prizemnice i jednokatnice, često nisu imale posebne sobe za služinčad, pa su za spavanje poslužile i kupaonica, kuhinja ili u najgorem slučaju hodnici. Tako se kućna služinčad često žalila da spavaju na hodniku ili kupaoni, te umjesto kreveta u služinskoj sobi: „*baci joj se neka stara slamnjača*[48] ili „*…u jednoj boljoj građanskoj kući, nema služinske sobe već spava u kuhinji.*“[49] Brojni su bili primjeri nepovoljnih stambenih uvjeta za služinčad: *„…najveću*

[45] Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb: Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe 1870), 15.
[46] Dragan Damjanović i Irena Kraševac. „Stambena najamna zgrada Hermana Bollea u Žerjavićevoj ulici 4 u Zagrebu.“ *Peristil 56* (2013), 266-270
[47] Ariana Novina „ Vila Wasserthal u Zagrebu- prilog istraživanju arhiteksta Rudolfa Lubyinskog.“ Peristil 49, (2006), 159.
[48] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb,31.XII.1936, 2.
[49] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb,23.I.1937, 2.

muku muče pak one kućne pomoćnice koje spavaju u kuhinji jer su izložene raznim napastima kao što su stjenice, žohari i ostala gamad, a osim toga, sami stanari kada dolaze noću kući jedan za drugim ulaze u kuhinju za bilo kakvu potrebu, a ako imade još i podstanara koji se nemogu suzdržati od napastovanja djevojke (što nije rijetkost) možemo si zamisliti kakav je jadan život te djevojke, kakovo imade mišljenje o gospodi i kako može biti privržena svome službodavcu." Što se tiče higijene služinčadi, rijetko kad su imali vremena za sebe pa u jednoj anketi u kojoj su sudjelovale dvije služavke, prva služavka od 18 godina, izjasnila se da živi u sobi sa još tri služavke, te da se kupa 10 puta godišnje, najčešće kod kuće, dok druga u dobi od 48 godina živi sama u sobi te se izjasnila kako se ne kupa, već se samo pere.[50]

Služinski red ne sadrži odredbu koja bi se odnosila na uvjete stanovanja služinčadi, pa se tome nije pridavala pozornost. Jedino sadrži odredbu da službodavac u služinčetovom prisutsvu može pregledavati stvari- *kovčege škrinje i ine shrane*.[51] Problem stanovanja spominje se tek sredinom tridesetih godina u Projektu zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. godine gdje je određeno da stan za kućnog pomoćnika mora biti takav da ne dovodi u opasnost njegovo zdravlje i moral. Odaje kao što su kupatila, ostave, šupe, podrumi, tavani itd. ne smiju se upotrebljavati za stanovanje posloprimca. Odaja za stanovanje kućnog pomoćnika mora imati barem jedan prozor, iznutra se mora zaključavati i zimi ugrijati. Za smještaj služinčetovih stvari mora mu se staviti na raspolaganje odgovarajući ormar sa sigurnom bravom. [52]

Zbog stalne prisutnosti često su sa članovima obitelji za koju rade imali bliski odnos. Čak se i onodobni bontoni bave ponašanjem služinčadi u kućanstvu, te su obuhvaćali pravila ponašanja za kućnu služinčad i prema kućnoj služinčadi. Primjerice učiteljica Marija Jambrišak u svom djelu *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama- rukovođ za općenje u obitelji u društvu i u javnom životu* iz 1896. godine u poglavlju *O pristojnom vladanju u kući i u porodici* jedan dio posvetila ponašanju služinčadi prema obitelji u kojoj služe i odnosu obitelji prema služinčadi. Služinčad se smatrala sastavnim dijelom obitelji pa već u samom početku navodi „*Kad se spominje porodica i njeni odnošaji, ne mogu se mimoići osobe koje niesu upravo članovi obitelji, ali borave u našoj kući, mi s njima živimo, one popunjuju pojam kuće- to je služinčad, to je onaj most, kojim se prelazi iz nižih slojeva*

[50] *Radnička zaštita: službeni list Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu,* Zagreb, 15. II.1925, 5.
[51] Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji (Zagreb: Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe 1870), 14.
[52] HR- HDA- 1269 Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije, Podružnica Zagreb, Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, 55.

pučanstva u više.“[53] Jambrišak navodi kako gospodarica mora voditi brigu o služinčadi, a opisala je i njihov socijalni status: gospodarici zadaća i dužnost odgajati služinče. Služinče u svojoj gospodarici mora uvidjeti ideal žene. *Prije svega neka domaćica uvidi da družinče nije makina, nego da su to ljudi tj. bića koja niesu nepogrješiva i savršena, da je to sirotinja vrlo slabe ili nikakve obrazovanosti.“*[54] Kasnije se naziv gospodarica zamjenjuje s nazivom milostiva ili poslodavka, a u brojnim časopisima i glasilima, služavke se žale ili hvale svoje poslodavke pa iz toga proizlazi da je briga o služinčadi nastavila biti obvezom kućedomaćica.

[53] Marija Jambrišak, *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama: rukovođ za općenje u obitelji, u društvu i u javnom životu.(* elektroničko izdanje izvornika objavljenog 1896, Zagreb: Knjižnice grada Zagreba 2013.),32
[54] Isto,33.

9. Radna svakodnevica

Kao dio nesamostalnog aktivnog radništva, socijalni položaj kućne služinčadi bio je težak. Iako je kućna služinčad spadala među najbrojnije skupine zagrebačkog radništva, nisu bili izjednačeni s ostatkom radništva. Još od 19. stoljeća smatrani su uzdržavanim osobama koje za mizernu plaću, bez određenog radnog vremena, služe gospodaru i njegovoj obitelji. Iz same nomenklature *gospodar- služinče* vidljiv je vlasnički odnos prema služinčadi. Dvadesetih godina sve se više traže osnovna prava se poput nedjeljnog popodnevnog odmora, noćnog mira, čovječnog postupanja prema služavki, isplatu na vrijeme, dovoljna ishrana, zdravi i higijenski uvijeti za život itd.

Zbog nedostatka pravne zaštite služinčad je često bila metom iskorištavanja vlastitog gospodara. Služinčad, najčešće *djevojke za sve*, radile su često bez slobodnog dana: „*djevojka ustaje u pola 5 ujutro, a legne u pola dvanaest, ima slučajeva gdje djevojka nema dozvoljen izlaz radnim danom pa čak ni nedjeljom te se zaključava, imade slučajeva gdje djevojke nemaju ni odmor nedjeljom popodne, zatim često se vrhunske kuharice upisuju kao djevojke za sve, znaju raditi i do 16 sati dnevno za plaću od 100 dinara*“.[55] Dakle, radno vrijeme najčešće je trajalo cijeli dan. Navedeni radni uvjeti bili su teški i za mlade djevojke, a ostarjele bi služavke, kad više ne bi mogle funkcionirati u takvim uvjetima, najčešće završile na ulici uz minimalnu uštedevinu ili bi se vraćale u rodni kraj da žive sa svojom obitelji. Prosječna plaća bila je 150- 250 dinara mjesečno, a oko isplate česte su bile malverzacije „*...priča nam jedna kućna pomoćnica- već dulje vrijeme nalazim se u jednom poslu te smo se pogodili za 200 dinara mjesečne plaće. Međutim, tu plaću nisam nikad redovno primala, već kako kad, u obrocima, katkada čak i više od jednomjesečne plaće, a katkada i posve male svote , kao na primjer po pet, sedam, deset ili dvadeset dinara. U glavnom, uvijek manje nego li sam trebala dobiti tako da mi je poslodavka uvijek dugovala manji ili veći iznos. Taj iznos rasao je s vremenom te je porasao do danas na svega nešto preko 2400 dinara. Kad sam nakon otkaza otišla, tu dužnu svotu nisam dobila, te mi je naprotiv izjavljeno da nemam više ništa dobiti.“*[56]

Prehrana služavki također je često predstavljala problem i odraz lošeg postupanja od strane poslodavca. Primjerice: *„djevojka dobije na tri dana pola kilograma kruha, a pošto je isti bio još svjež, razumije se, da ga je pojela još isti dan. Kada je službodavka upitala slijedećeg dana djevojku za kruh i sanznala da ga je djevojka već pojela, digla je na djevojku*

[55] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,*Zagreb, 10.X. 1936., 3-4.
[56] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,* Zagreb, 10. X. 1936, 2.

kuku i motiku s napomenom da ako još hoće kruha jesti, neka si ga kupi. Iza toga službodavka kupuje istu količinu kruha, ali ga djevojki tek nakon tri dnaan daje. Blagodareći svojoj prijateljici, koja je u službi u gornjem katu, a koja imade dovoljno jesti, potpomaže ovu djevojku na taj način što joj po špagi spušta jelo (kruh) do prozora kako bi svojoj službodavki uvijek mogla pokazat da još imade kruha, jer bi inače zlo prošla. Primjećujemo, da ova djevojka imade dnevno sedam soba za pospremiti."[57]

Dakle, navedeni primjeri pokazuju kako se osnovna životna i moralna prava poput nedjeljnog popodnevnog odmora, noćnog mira, čovječnog postupanja prema služavki, isplatu na vrijeme, dovoljna ishrana, zdravi i higijenski uvijeti za život i sl. nisu uvažavala, i upravo zbog toga odnos služavki i poslodavca bio je narušen. Tek se početkom tridesetih, kad je osnovana Zadruga kućnih pomoćnica, zahtijevano da se donese uredba na temelju koje svako kućno osoblje ima pravo na odmor od 21 sat do 6 sati, da ima se jedanput tjedno dozvoli kupanje ili u slučaju da službodavac nema kupatila, dozvoli izlaz na kupanje, da se tjedno jedanput dozvoli izlaz za nabavku vlastitih potrepština, te da se zajamči nedjeljni popodnevni odmor od 3 sata. Na taj način uveo bi se red u odnos, nebi bilo optužaba za izrabljivanje, poboljšalo bi se njihovo zdravstveno i fizičko stanje, a službodavci se ne bi tužili na osoblje da je slabo i boležljivo.

[57] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,* Zagreb 10. X. 1936, 2.

10. Odnos kućne služinčadi i gospodara

Nezadovoljstvo u odnosu bilo je obostrano pa su i gospodari također često bili nezadovoljni sa služinčadi. Dokaz jest osnutak Zaklade za poboljšanje služinčadi krajem 19. stoljeća u Zagrebu. Naime, Stjepan Vrabčević, gradonačelnik grada Zagreba, 1879. godine oporučno je ostavio 15.700 forinti raznim dobrotvornim društvima.[58] Određena svota novaca predviđena je za osnutak Zaklade za poboljšanje služinčadi, kojom je upravljalo zagrebačko Gradsko poglavarstvo, a svake se godine isplaćivala nagrada jednom valjanom muškom ili ženskom služinčetu.[59] Pravo na nagradu imalo je svako služinče koje je služilo neprekidno pet godina kod jednog gospodara u Zagrebu, a u služinskoj knjižici moralo je imati odlične dojmove od strane poslodavca. Primjerice, 1891. godine za nagradu od 24 forinte i 21 novčića iz Vrabčevićeve zaklade prijavilo se 28 služinčadi, a nagradu je dobila Magdalena Škenderović, služavka kod odvjetnika dra Ivana Zahara.[60] Nagrade za služinčad nisu bile samo novčane. Primjerice, služavka Marija Kovačić, služila je u obitelji Đure Jelačića Bužimskog 56 godina, pa je odlikovana počasnom kolajnom cara Franje Josipa za 50 godina vjernog služenja.[61] Kroz brojne nagrade u novcu ili dijeljenjem počasti htjelo se motivirati kućnu služinčad da što bolje služe gospodaru.

U prvoj polovici 20. stoljeća odnos kućne služinčadi i gospodara često je bio loš, a o čemu svjedoče brojne onodobne tiskovine (brojni sukobi, krađe, nesloga, a česta su i samoubojstva služinčadi). Primjerice spominje se slučaj kad su si dvije djevojke zbog nezadovoljstva oduzele život u Đorđićevoj i Dalmatinskoj ulici.[62] Dvadesetih godina o kućnoj služinčadi najviše brine kućedomaćica (kasnije se sve više upotrebljava naziv službodavka ili milostiva). Onodobni tisak često izvještava o krađama službodavaca od strane služavki. Primjerice jedna služavka ukrala je svojoj poslodavki haljinu i podsuknju u vrijednosti od 150 dinara, kasnije je ustanovljeno i da je kod bivše podlodavke ukrala stvari u vrijednosti od 1500 dinara i pobjegla sa tuđom služinskom knjižicom.[63] Nažalost, najčešće vijesti vezane uz služavke bile su oko samoubojstava ili pokušaja samoubojstva. Primjerice: „*Jučer poslije podne, nadjena je kod Save, u besvijesnom stanju neka služavka…Kod svoje službodavke*

[58] *Zagreb: revija Društva Zagrepčana*, Zagreb, V. 1938., 182.
[59] Katarina Horvat, *Kućna služinčad u gradu Zagrebu od 1880. do 1910. godine* (Međunarodni kulturni simpozij, Mogersdorf, 2011), 9.
[60] Horvat 2011, 9.
[61] Andreja Smetko i Matea Brstilo Rešetar, *Uspomene na jednog bana: ostavština Jelačić i Hrvatskom povijesnom muzeju u povodu 150 obljetnice smrti bana Josipa Jelačića* (Zagreb, Hrvatski povijesni muzej, 2009), 114.
[62] *Kućna pomoćnica, list za zaštitu interesa kućnog osoblja, kuharica, sobarica, pjestinja i djevojaka za sve,* Zagreb, 01.II.1933, 2.
[63] *Večer*, Zagreb, 29. IV. 1924, 2.

ostavila je Klara Doler više pisama, iz kojih se razabire da je zbog nesretne ljubavi htijela kidisati svome životu. U zakladnoj bolnici ustanovljeno je da je Klara Doler popila nekakvu otrovnu tekućinu, no da je taj otrov bezopasan."[64] A česti su bili primjeri kako se „ *...sinoć je Ljuba Roglić, služavka na Lašćini br34a, bacila sa tavanskog prozora na dvorište, gdje su je ukućani našli mrtvu. Kod nje je pronađeno pismo iz kojeg se razabire da je pošla u smrt iz očajavanja.*[65] Najveći problem u odnosu gospodara i služinčadi predstavljao je nedostatak modernih pravnih regulativa. Pojava socijalne države bila je u svom razvitku, pa će neke promjene, naspram 19. stoljeća, ipak biti vidljive dvadesetih, a pogotovo tridesetih godina 20. stoljeća. Upravo nedostatak pravne zaštite i sigurnosti služavki, službodavci su iskorištavali kako bi za što manju isplatu što više iskoristili radnu snagu služavke. Primjerice jedna služavka se žalila da joj službodavka svakog mjeseca ustegne od plaće, koja iznosi 250 dinara, onoliku svotu koliku je primila u ime napojnice od gostiju koji su dolazili u kuću, iako je radi toga morala raditi i do 2 sata u noći.[66]

No, s druge strane, postoje i primjeri dobrog odnosa služavki sa službodavkama.: „*postupak njihov prema ovim djevojkama je više nego materinski, a dakako da su i milostive sa njima zadovolne. Daju pristojnu plaću, potreban noćni i nedjeljni popodnevni odmor, dozvoljavaju i radnim danom koji časak za izaći u trgovinu po potrebne stvari, ne vrijedjaju ih i ne ponašaju se nepristojno, a što je od naročite važnosti vode strogo računa da djevojka imade dobru i ukusnu hranu*".[67]

Navedeni primjeri odnosa službodavaca prema služinčadi, i obrnuto pokazuju kako su odnosi često bili kompliciranI što je definitvno dokaz nedostatka pravne zaštite služavki. Uz iskorištavanje radne snage do iznemoglosti, za mizernu plaću, ne osiguravanje osobnih potreba pout barem jednog obroka dnevno, služinčad je često krala od svojih službodavaca. Robovlasnički odnos prisutan u 19. stoljeću, nastavio se i u prvoj polovici 20. stoljeća. Iako se dvadesetih godina promjene u odnosu naziru, veća promjena nastupit će tek sredinom tridesetih kad se osniva Zadruga kućnih pomoćnica i kad je donešen Projekt Zakona o zaštiti kućnih pomoćnica.

[64] *Večer*, Zagreb, 21. I. 1924, 2.
[65] *Večer*, Zagreb, 14. I. 1924, 2.
[66] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica*, Zagreb, 7. XI. 1936, 2.
[67] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,* Zagreb, 24. X. 1936, 2.

11. Radničko osiguranje

Početci razvoja socijalne politike na području grada Zagreba sežu u kraj 19 stoljeća. Radničko socijalno osiguranje za slučaj bolesti uvedeno je 1891. godine, njime su bili obuhvaćeni radnici u obrtu i industriji, a po Zakonu o osiguranju radnika otvorena je u Zagrebu prva okružna blagajna za potporu bolesnika. Zakonom iz 1907. godine osiguranje je prošireno i na trgovačke namještenike te je dvije godine kasnije otvaranjem Zemaljske blagajne u Zagrebu uvedeno osiguranje u slučaju nesreće.[68] Centralni organ bila je Zemaljska blagajna za potporu bolesnih radnika i za osiguranje protiv nezgoda u Zagrebu.

Nakon osnivanja Kraljevine SHS u Zagrebu se dalje radilo na organizaciji radničkog osiguranja, a posebno se isticala potreba za osiguranjem u slučaju starosti i iznemoglosti, te nezaposlenosti. Godine 1922. usvojen je Zakon o socijalnom osiguranju radnika u slučaju bolesti i nesreće na poslu za zanatske, industrijske, trgovačke radnike i radnike u prometnim, rudarskim i sl. poduzećima. Uvedena su i neka druga socijalna prava (primjerice radno vrijeme ograničeno je na 8 sati dnevno, regulirani su higijenski uvjeti rada, dječji rad i porodiljni dopust, uvode se radnički povjerenici i burze rada).[69] Po zakonu o socijalnom osiguranju industrijski i zanatski radnici imali su pravo u slučaju bolesti na besplatnu zdravstvenu pomoć do 26 tjedana bolesti i hranarinu u iznosu 2/3 osigurane nadnice, a u korist osiguranja plaćalo se 3% nadnice, i radnici i poslodavci.[70] Izuzeti su bili poljoprivredni radnici i sluge, nestalno osoblje u kućanstvima i osobe u popravilištima i zatvorima.[71] Centralni organ socijalnog osiguranja po novom zakonu bilo je Središnji ured za osiguranje radnika- SUZOR u Zagrebu. Nije bilo predviđeno osiguranje u slučaju nezaposlenosti ali je bilo predviđeno osnivanje burzi rada. Osiguranje radnika za slučaj iznemoglosti, starosti i smrti trebalo je sprovesti do 1925. godine, no na zahtjev poslodavca, a osobito Trgovinsko obrtne komore iz Zagreba, Ministarstvo socijalne politike odgodilo je njegovu provedbu zbog privredne krize. Tek 1937. godine donesena je Uredba po kojoj je visina doprinosa utvrđena na 18 %, pravo na rentu za slučaj iznemoglosti stjecalo se uplatom prinosa od 200 tjedana, pravo na rentu u slučaju starosti s 500 uplaćenih prinosa, a potpora u slučaju smrti s 500 uplaćenih prinosa.[72] No radi rata i nedovoljno uplaćenih prinosa, nijedan radnik nije primao

[68] Zorko 2012, 66.
[69] Vlado Puljiz Gojko Bežovan, Zoran Šućur i Siniša Zrinščak, *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik* (Zagreb: Pravni fakultet, 2005), 14.
[70] Kolar- Dimitrijević 1977, 794.
[71] Zorko, 2012, 66.
[72] Kolar- Dimitrijević 1977, 796.

ovu pomoć. Zakon o socijalnom osiguranju predviđao je i osiguranje u slučaju nezaposlenosti koje se provodilo kroz javne burze rada.

Dakle, od cijelog Zakona o radničkom socijalnom osiguranju, radnici su se mogli koristiti samo osiguranjem u slučaju bolesti i nesreće na poslu. Jedino su rudari i željezničari imali osiguranje u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti.[73]

Kućna služinčad, uz Služinski red kao neku vrstu pravnog akta, nije bila obuhvaćena nijednim zakonom o zaštiti radnika. Zapravo je služinčad predstavljala posebnu kategoriju radništva, pa tako i osiguranika. Za razliku od ostalog radništva, njihovo zanimanje nije smatrano profesijom, barem što se privređivanja tiče, nisu imali obvezu uzdržavanja obitelji, te su u potpunosti ovisili o gospodaru/ poslodavcu.

[73] Kolar- Dimitrijević 1977, 801.

12. Zakon o radničkom osiguranju- Osiguranje u slučaju bolesti

Kućna služinčad bila je obuhvaćena samo Zakonom o radničkom osiguranju. Obavezno radničko osiguranje za slučaj bolesti uvedeno je za kućnu služinčad tek 1919. godine.[74] Mjesečna socijalno politička revija SUZOR-a *Radnička zaštita* iz 1919. godine navodi „*...u principu imadu liječnici kod kućne služinčadi postupati kao kod svakoga drugoga člana blagajne. Napose se pako upućuje blagajna, da u slučajevima oboljenja, koje iziskuje osobitu njegu, a koju poslodavac ne će ili ne može da služinčetu pruži, treba bezuvjetno služinče uputiti u bolnicu… ipak u slučajevima gdje poslodavac otpusti služinče, koje je nesposobno za privredu, ali čije oboljenje ne iziskuje bolničke njege, bit će većim dijelom za blagajnu povoljnije, da služinče uputi u bolnicu jer takovo služinče, lišeno stana i valjane opskrbe, ne će moći udovoljavati liječničkim uputama, te će time samo zavlačiti svoje ozdravljenje, a prema tome prouzročiti blagajni veće troškove, no što bi bili oni da se takvom služinčetu pruži razmjerno kratkotrajna bolnička njega*.[75]

Zbrinjavanje kućne služinčadi u zagrebačkim bolnicama bilo je učestalo. Ponajviše zbog loših životnih uvjeta, služinčad je često obolijevala od raznih bolesti. Budući da je služinčad spadala u članove blagajne, preporučalo se liječenje u bolnicama. Tako su se brojne služavke liječile u tadašnjim zagrebačkim bolnicama- Bolnici za zarazne bolesti, Bolnici milosrdnih sestara i Zakladnoj bolnici. Zanimljiva je činjenica kako je Zagreb dobio kola Hitne pomoći zbog pada jedne služavke u prilazu Gjure Deželića. Naime, 1909. godine *„…kod udove Marije Ronczkiewicz bila je zaposlena Katarina Hedrich…jučer poslije podne poduzela se čišćenja prozora…perući dalje prozore, izmakne joj se ruka, baš kad je prala gornji vanjski prozor i ona se poledjice strmoglavi na ulicu. Udarac glavom o pločnik bio je užasan te joj odmah pukla lubanja...slučaj se zbio u 4 sata poslije podne, kad je na ulici najmanje svijeta, a i iza same nereće je prispjelo zdravstveno- redarstveno povjereničtvo, tako brzo da je lješina odpremljena u bolnicu milosrdne braće za ciglih 10 časova od dogadjaja.“*[76] Događaju je svjedočio povjesničar Emil Laszowski te je u listopadu 1909. godine sa Družbom Braće Hrvatskoga Zmaja osnovao Dobrovoljno društvo za spasavanje- preteče zagrebačke hitne medicinske pomoći. Zato se, što se mjera zaštite tiče, pogotovo kod pranja prozora, morao korititi opasač. No, mnogi službodavci nisu se pridržavali mjera zaštite i nabavke zaštitne

[74]Ante Mudrinić, *Četrdeset godina radničkoga osiguranja u gradu Zagrebu: 1893-1933*.(elektroničko izdanje izvornika objavljenog 1933., Zagreb: Knjižnice grada Zagreba 2016),34.
[75]Radnička zaštita: službeni list zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika i za osiguranje proti nezgodama u Zagrebu, Zagreb, 15. VI. 1919., 93.
[76] *Novosti,* Zagreb, 14. IX. 1909, 3.

opreme „*Policije temeljem koje je svatko dužan da imade osigurač- opasač i to radi lične sigurnosti onoga koji pere tako i sigurnosti prolaznika, ipak imade još poslodavaca koji više vode računa da im psi imadu uzice nego da za svoju poslugu nabave zaštitna sredstva.*[77]

Bolnica za zarazne bolesti, otvorena je krajem 19. stoljeća, tada na sjevernoj periferiji Zagreba na posjedu Zeleni Brijeg. Dvadesetih godina nosi naziv Gradska kužna bolnica pod državnom upravom u Zagrebu na Zelenom Brijegu. Bolnica se širi. Od sredine dvadesetih godina, nakon što ulazi u sastav Higijenskog zavoda. Služavke su često dopremane u bolnicu, najčešće iz stana službodavca. Primjerice prema podatcima iz matične knjige pacijenata od siječnja do lipnja 1927. godine,od ukupno 80 zaprimljenih služavki, najčešće su obolijevale od gripe i ospica, zatim šarlaha, crvenog vjetra, upale pluća, a bilo je i slučajeva tifusa ili pjegavca.[78] Pristrojba dnevnog boravka u bolnici iznosila je 28 dinara i 50 para, najčešće su zaprimljene u bolnicu od kuće poslodavca ili iz druge bolnice, a među osobne podatke pacijenata, navodilo se i članstvo bolesničke blagajne, u Zagrebu je to bio Okružni ured Zagreb.[79] U godinama prije obaveznog radničkog osiguranja u slučaju bolesti, boravak u bolnici najčešće se plaćao iz zemaljskog budžeta ili od stranaka i tuđih zaklada, a služavke su često bježale iz bolnice.

Bolnica milosrdnih sestara u Zagrebu od siječnja do lipnja 1929. godine zaprimila je76 služavki, od toga 14 služavki bez mjesta (nezaposlenih).[80] Najčešće bolesti su upale grla i uha, trahom oka, rinitis, histerija, a prednjače venerične bolesti – gonoreja i sifilis. Zanimljiv je podatak da u navedenom razdoblju sve služavke bez posla zaprimljene u bolnicu boluju od venoričnih bolesti- gonoreje ili sifilisa. Dnevna pristrojba iznosila je 26 dinara.

[77] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,* Zagreb, 7. XI. 1936, 1.
[78] HR- DAZG- 961 Bolnica za zarazne bolesti u Zagrebu, matična knjiga bolesnika 1927, sign 15
[79] Isto
[80] HR- DAZG- 240 Bolnica milosrdnih sestara u Zagrebu, matična knjiga bolesnika 1929, sign 130

U Zakladnu bolnicu od siječnja do lipnja 1928. godine zaprimljeno je 115 služavki, od toga 36 bez posla.[81] Najčešće bolesti su reuma i artritis, tuberkuloza, psihoze i histerije, trovanja, guša, gripa, i u velikom broju venerične bolesti sifilis i gonoreja. Venerične bolesti prednjače kod nezaposlenih služavki pa tako 24 od 36 zaprimljenih nezaposlenih služavki boluju od sifilisa ili gonoreje. Naime, djevojke koje su bile nezaposlene, bez krova nad glavom često su skitale po ulicama te se počele baviti prostitucijom. Prema izvješću Zdravstvenog odsjeka Gradskog poglavarstva o bludnicama za razdoblje od 1915. do 1920. godine od ukupnog broja žena koje su u tom razdoblju bile evidentirane radi nemoralnog života i bluda ili radi skitnje kao potencijalne prostitutke, po zanimanju je najveći broj bio služavki, njih 808 od 2107 (38%).[82] Zato je dvadesetih godina pitanje otvaranja radničkog konačišta u Zagrebu bilo je vrlo aktualno budući da su postojali u gradovima poput Beogradu ili Osijeka. Tek je 1932. godine postignut dogovor između predstavnika grada Zagreba, Javne burze rada i Radničke komore za osnutak konačišta na Zavrtnici.[83] No, zagrebačko radničko konačište bilo je namijenjeno samo muškim radnicima. Stoga se dvadesetih godina pogotovo javljala potreba za osnivanjem ženskog konačišta.

Tridesetih godina planirala se gradnja konačišta za radnice, sa uredom za posredovanje zaposlenja služavki (tridesetih se koristi naziv kućna pomoćnica) i školom za kućne pomoćnice, no do gradnje nije došlo jer gradska općina nije dala svoj dio u financijama.[84] Iz toga proizlazi kako gradska socijalna skrb za radnike više mari za mušku populaciju, iako je primjerice potreba za konačištem za ženske radnice bila velika. Pogotovo što se tiče služavki u poznim godinama, bez obitelji i bez ušteđevine, nesposobnih za daljnji rad u kućanstvu, koje bi najčešće završile u skitnji. Potreba za osiguranjem često je isticana u dnevnim listovima, primjerice :„*Službodavke nerado primaju u službu djevojke u poodmaklim godinama. Imade slučajeva gdje je djevojka bila u jednoj službi desetak godina, a pošto je ostarila i više nije za onaj teži fizički rad, ostala je bez službe. Ušteđevina nije tolika da bi dostajala za njezin daljnji život, i tako se jednog dana nađe bez sretstava na ulici i ne preostaje joj druge nego iscrpljena i iznemogla prosjačiti. Zato je neophodno potrebno urediti penzioni fond, koji će joj osigurati životni minimum za slučaj starosti, bolesti ili inače bude nesposobna za privređivanje. Od nemanje važnosti je osnivanje fonda za miraz*.“[85]

[81] HR- DAZG- 243 Zakladna bolnica u Zagrebu, matična knjiga bolesnika 1928, sign 133
[82] Horvat 2011, 11.
[83] Zorko 2012, 299.
[84] Zorko 2012, 300.
[85] *Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica,* 10. X. 1936, 4.

Također, brojni su bili slučajevi trovanja kod služinčadi. Primjerice dvadesetih godina, na području Gornjeg grada (župa sveti Marko) od 89 umrlih služavki njih čak 17 napravilo je suicid, i to najčešće trovanjem, a jedna se utopila u Savi. Uz trovanje, najčešći načini suicida kod služinčadi bilo je i davljenje. Od bolesti, služavke su najčešće umirale od tuberkuloze i upale pluća.[86]

Zakon o osiguranju radnika iz 1922. godine, iako je predviđao tri vrste osiguranja- u slučaju bolesti, za slučaj nezgode i za slučaj starosti, iznemoglosti i smrti, do 1937. godine primjenjivao se samo osiguranje za slučajeve bolesti i za slučajeve nezgode. Iako obvezani radničkim osiguranjem u slučaju bolesti iz 1919., status kućne služinčadi kao osiguranika stalno se mijenjao. Primjerice jedan propis iz 1930. godine zahtijevao je da udane kućne pomoćnice nisu morale biti osigurane, godine 1932. propis se mijenja, te udane kućne pomoćnice čiji muževi ne rade moraju biti osigurane kao i neudane, a propisom iz 1934. sve kućne pomoćnice moraju biti osigurane, kriterij je bila zarada više od 200 dinara mjesečno.[87] Godine 1939. donesen je zaključak kojim su kućne pomoćnice zaposlene u kućanstvu neprekidno osam dana bile obvezne na osiguranje.[88]

Dakle, Služinski red za gradove vrijedio je i u dvadesetim godinama. Jedini pomak bila je promjena o zaštiti služinčadi u slučaju oboljenja koja je bila regulirana Zakonom o osiguranju radnika. Za kućnu služinčad bilo je važno pitanje osiguranja u slučaju starosti i iznemoglosti jer su sluškinje, bez vlastitog potomstva, obitelji i novaca često u starosti završavale na ulicama. O mirovinskom osiguranju za kućnu služinčad tek se sredinom tridesetih godina počelo raspravljati. Najveći problem činilo je pitanje zarade kućnih pomoćnica, te pitanje čine li one stalnu ili nestalnu radnu snagu. Nadalje, u gradu ih je bilo mnogo, većinom siromašnih djevojaka kojima je osiguranje u slučaju bolesti, ali i osiguranje u slučaju starosti i iznemoglosti bilo neophodno.

[86] HR- MK- HDA- 1267 matične knjige rimokatolika, župa Sv. Marko, Zagreb 1918-1929.
[87] Zorko 2012,73.
[88] Zorko 2012,74.

Nepostojanje javnog mirovinskog osiguranja (radničko osiguranje u slučaju starosti i iznemoglosti) tjeralo je starije osobe radničkog sloja na rub egzistencije tj. bile su prisiljene na skitnju i prosjačenje ili socijalnoj skrbi humanitarnih društva ili zavičajnih općina. No, takva pomoć bila je dostatna isključivo za preživljavanje. Primjerice Eva Kolar je kao jedna od najstarijih Zagrepčanki 30ih godina živjela krajnje siromašno: „*...kao ostavljeno dijete od tri dana starosti u crkvi sv. Marka odrastala je u kući građanina Ivana Kolara. Od 14. godine služavka je u kući grofa Miroslava Kulmera, a potom do pedesete godine kod zagrebačkog kanonika Franje Budickog. U dubokoj starosti ovisila je o tuđoj pomoći i potpori. Pomoć za plaćanje stana 1937. godine (tada se pretpostavljalo da je u 105. godini života) davalo joj je Društvo čovječnosti, a ručak je dobivala kod sestara milosrdnica u Franskopanskoj ulici. Povremeno je dobivala pomoć i od gradskog socijalnog odsjeka, a 1937. godine dobila je gradsku ubošku potporu u visini od 100 dinara mjesečno.*“[89]

Gradska uprava bojala se besposlenih služavki, jer bi skitajući po gradu, zaglibile u prostituciji ili kao bludnice, te bile potencijalni širitelj tajne privatne prostitucije i spolnih bolesti. Prema izvješću Zdravstvenog odsjeka Gradskog poglavarstva[90] o bludnicama za razdoblje od 1915.- 1920. godine od ukupnog broja žena (2107) koje su u tom razdoblju bile evidentirane zbog nemoralnog života i bluda („prilega uz naplatu“) ili kao skitanja i besposličarenja kao obične prostitutke, po zanimanju je najveći broj bio služavki, njih 808 odnosno 38, 35 %. Po brojnosti su slijedile tvorničke radnice, njih 283 tj. 13,43% i 233 konobarica tj. 11,05 %, a bez zanimanja je bilo njih 320 tj. 15, 19 % evidentiranih djevojaka i žena. Valja napomenuti, kako od ukupnog broja evidentiranih žena njih je skoro polovica (48, 17 %) imala veneričku bolest

[89] Zorko, 2012, 13.
[90] HR- DAZG- 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb, sign ZO 158/5

13. Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. godine

Stanje javne socijalne skrbi dvadesetih godina u Zagrebu bilo je općenito loše, a tridesetih se situacija nešto mijenja. S vremenom sve se više nametala potreba za osobnim zakonom za zaštitu kućne služinčadi. Dvadesetih godina još su uvijek vrijedile odredbe Služinskog reda, te odredbe Zakona o radničkom osiguranju u slučaju bolesti i nezgode koje se bile manjkave i često promjenjive. Zakon u slučaju iznemoglosti i starosti nije bio primijenjen, iako je on bio najpotrebniji za kućnu služinčad. Dakle, kućna služinčad kao osiguranici još uvijek nisu bili izjednačeni s ostatkom radništva.

Godine 1933. osnovana je podružnica Organizacije osoblja kućnih pomoćnica u Zagrebu s ciljem zaštite ekonomskih, kulturnih i moralnih interesa i sklapanja kolektivnih ugovora.[91] Na sastanku zadruge Kućnih pomoćnica održanom 1935. godine u sali Radničke Komore donijeta je Rezolucija koja je trebala biti dostavljena Anketi koja će se održati u Beogradu 1936., a koja će se baviti položajem i zaštitom kućnih pomoćnica.[92] Anketa o položaju i zakonskoj zaštiti kućnih pomoćnica u Jugoslaviji tada donosi projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica od 46 odredaba.[93] U projektu zakona zatražena je promjena naziva, pa tako nazivi gazda, gospodar, služavka, djevojka mijenjaju se nazivima poslodavac i kućna pomoćnica, a služinska knjiga mijenja naziv u poslovna knjiga.[94] Samo mijenjanje nazivlja ističe kako se zanimanje kućne služinčadi nastoji prikazati kao profesija, a zanimljivo je i to što se radilo većinom o ženama. Poslovna knjiga, umjesto Služinskog reda, trebala bi uz osobne podatke i podatke radu služinčadi sadržavati ovaj zakon.

Što se zaposlenja služinčadi tiče, njime je utvrđeno kako se pogodba ne može utvrditi ispod jednog ili iznad 12 mjeseci, otkazni rok iznosi 15 dana, a otkaz se smije dati samo 1. ili 15. u mjesecu.[95] Određeno je kako prije stupanja u službu posloprimac mora obaviti liječnički pregled, a poslodavac ne smije od kućne pomoćnice zahtijevati da radi poslove opasne po zdravlje ili život, ali ako posloprimac postane nesposoban da vrši službu dulje od 28 dana, zbog bolesti ili nesretnog slučaja, poslodavac ga može otpustiti. Ispod roka od 28 dana,

[91] Organiziranje kućnih pomoćnica započelo je 1926. u Sarajevu, a 1929. godine osnovan je u Beogradu Savez kućnih pomoćnica. HR-HDA- 1269 Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije
[92] HR- HDA- 1269 Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije, Podružnica Zagreb, Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, 35.
[93] Isto, 35.
[94] Isto,62
[95] Isto, 54-56

poslodavac mora brinuti o posloprimcu, davati stan i hranu i pružiti mu potrebnu njegu, osim ako je u pitanju zarazna bolest.[96]

U rojektu zakona sve se više ističu osobna ljudska prava i moral služinčadi, što do tada nije bilo prisutno u nijednim propisima i uredbama. Tako se navodi da kućna pomoćnica može istupiti iz službe ako ne može vršiti dodijeljeni posao bez opasnosti po svoje zdravlje ili moral; ako poslodavac s njim nemoralno postupa; ako ga psuje ili naziva pogrdnim riječima; ako ga navodi na nezakonite radnje; ako ga prisiljava da vrši poslove koji nisu predviđeni pogodbom; ako ne isplaćuje uredno pogođenu nagradu ili ih umanjuje i ne vrši ostale zakonske obveze prema posloprimcu; ako hrana nije dovoljna ili je nehigijenski spravljena, te ako soba za stanovanje ne odgovara zdravstvenim i zakonskim uslovima.[97] Određen je i higijenski minimum za stan/ sobu kućnih pomoćnica (mora imati barem jedan prozor, zimi se mora ugrijati te se mora zaključati iznutra), te odmor od 9 sati po noći, 2 sata preko dana i 5 sati popodne svake nedjelje i praznika.[98]

Dakle, projektom zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, sve se više ističe moral i osobna prava, te se kućnom služinčadi više ne smatraju osobe koje su same, bez ikakvih prava,u potpunosti ovisne o gospodaru. Vidljiva je velika razlika u odredbama ovog zakona naspram odredbama zastarjelog Služinskog reda.

[96] Isto, 56.
[97] Isto, 57.
[98] Isto, 55.

14. Humanitarna društva za potporu kućne služinčadi

Društva i udruge humanitarnog karaktera osnivaju se u Zagrebu još od druge polovice 19. stoljeća, kad se pojavom građanske klase, sve više u društvu ističu socijalni i egzistencijalni problemi. Osnivanje takvih društava odlikuje i razvoj građanstva u gradu Zagrebu. Preobrazbom građanstva odvaja se javna od privatne sfere života, a brojne žene-kućedomaćice iz uglednih i bogatih građanskih obitelji počinju se baviti humanitarnim radom kroz osnutak raznih „gospojinskih“ udruga. Prijelaz iz 19. u 20. stoljeće, a pogotovo godine nakon Prvoga svjetskog rata donijele su Zagrebu brojne socijalne probleme koje se nastojalo rješavati putem humanitarnih društava i udruga s ciljem socijalne zaštite štićenika.

Priljev ruralnog stanovništva u potrazi za poslom u gradu Zagrebu neprestano se povećavao u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća. U skladu s time, rasla je i nezaposlenost, pa su brojne socijalne skupine bile čak i egzistencijalno ugrožene. Kućna služinčad kao socijalna skupina bila je vrlo osjetljiva zbog dobi, spola, obiteljskog statusa i egzistencije. Naime, zbog nestalnosti posla koji je ovisio o preporuci poslodavca u službinskoj knjižici, slabe plaće, nedostatka socijalne zaštite i skrbi brojna onodobna humanitarna društva bila su usmjerena na zaštitu kućne služinčadi. Najčešće su to bile siromašne djevojke iz ruralnih sredina bez ikoga u gradu pa im je o pronalasku posla ovisila i egzistencija, budući da je kućna služinčad stanovala kod poslodavca. Problem je predstavljalo i nepostojanje mirovinskog osiguranja tj. radničkog osiguranja u slučaju starosti i iznemoglosti, koje iako je bilo predviđeno za služinčad, nije postojalo. Zato je djelovanje brojnih humanitarnih društava bilo usmjereno na zaštitu djevojaka i žena koje dolaze u grad u potrazi za poslom, a svrha im je bila u prvom redu osigurati egzistenciju i u krajnjoj liniji zaštitu od sve većeg problema svodništva i trgovine bijelim robljem.

Jedno od takvih društava bilo je Društvo prijateljica mladih djevojaka, kasnije preimenovano u Zaštitnice djevojaka. Društvo je osnovano 1926. godine kao dio međunarodne federacije Prijateljica mladih djevojaka sa sjedištem u Švicarskoj čija je svrha „*... da djevojkama i ženama bez obzira na vjerske,narodnosne i društvene razlike, pruža zaštitu i savjet. Najvažniji dio naše akcije, jeste ukonačivanje onih, koji se na nas obrate, u našem Domu, Gajeva ulica 28/I u kojemu imamo 15 kreveta... u kojemu naše štićenice dobivaju uz vrlo povoljne cijene, udoban i čist krevet, zajutrak, prema potrebi i moralnu zaštitu, pravni savjet i potrebna objašnjenja. U pojedinim opravdanim slučajevima ako se nađe pred našim vratima koja bijednica bez ikakvih sredstava, primamo na jednu ili više noći i takove...pod zaštitni rad spada i traženje informacija o onima koji traže ženske namještenike...doprinašajuć tako i suzbijanju izrabljivanja mladih lica u nedozvoljene svrhe*."[99]

Uz socijalni karakter, društvo je imalo i edukativne djelatnosti, pa su tako od strane društva priređivana nedjeljna poučna predavanja,a za štićenice je uređena mala knjižnica. Brojna dokumentacija o radu društva otkriva kako su štićenice često bile iz redova kućne služinčadi. Primjerice iz popisa osoba koje su primile pomoć evidentirana je: „*Stanić Roza, bivša kućna pomoćnica, boravila je opetovano i kroz više tjedana u domu"*, a u dokumentu slanom Domu djevojaka Goljak „*šaljemo Vam dvije neuposlene služavke Slanić Ivku i Bilić Katu na stan i hranu, obvezujući se da ćemo za njih plaćati po 10 dinara dnevno"*[100]

Zatim, humanitarno društvo Materinstvo, osnovano 1919. godine s ciljem zaštite siromašnih majki odnosno pomaganje žena, uglavnom kućnih pomoćnica, koje su poslije poroda najčešće ostajale bez posla,stana i hrane.[101] mali broj djece služavki ostao bi u Zagrebu živjeti sa svojim majkama. Najčešće bi djeca bila poslana u okolicu Zagreba, hraniteljima na selo kojima bi majka plaćala opskrbu djeteta. Velik broj djece služavki umro bi već u ranoj dobi jer su živjela u siromaštvu i lošim i nehigijenskim prilikama.

Brojna su humanitarna društva uz socijalnu, karitativnu i edukativnu djelatnost, bila usredotočena i na jačanje etničkog identiteta djevojaka i žena. U Zagrebu su se posebno isticale djevojke pridošle iz Slovenije najčešće zapošljavane kao kućna služinčad. Slovenske su djevojke tražile mjesta u hrvatskim obiteljima već od početka 1880ih, a do smjene stoljeća postalo je učestalo, a zatim i posve uobičajeno tako da je na kraju slovensko kućno služinče u

[99] HR- DAZG- 779, Zaštitnice djevojaka,sign.14
[100] HR- DAZG- 779, Zaštitnice djevojaka,sign.14
[101] Zorko 2012, 345.

hrvatskim obiteljima predstavljalo statusni simbol, a brojne Francike i Nanike odgojile su djecu i brinule o kućanstvima zagrebačkih obitelji.[102]

Odlazak mladih djevojaka bio je jedan od temeljnih problema slovenskoga društva krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Problem je često spominjan i u onodobnim tiskovinama gdje je naglašeno kako djevojke na rad odlaze bez socijalne skrbi i nisu osigurane ako se razbole ili u slučaju starosti, a često se i u tiskovinama mogu naći oglasi u kojem se traže Slovenke.[103] U *Odmevu*, časopisu zagrebačkih Slovenaca je izašao i jedan članak o problemu iseljavanja djevojaka iz Slovenije u Zagreb:

U Zagreb dolaze djevojke iz čitave Slovenije. Najviše ih je iz Posavja, Štajerske, pa Kranjske... To su većinom sluškinje, kuharice, konobarice, sobarice, odgajateljice... Zagrebačka burza rada nastoji riješiti pitanje služinčadi. Kako je vidljivo, ima premalo skloništa za djevojke u Zagrebu... Djevojke nisu organizirane, agencije nema, pa ostaju na cesti. Svaka koja noću dođe u ruke policije, smatra se za prostitutku Kod jezuita postoji Marijina družba slovenskih djevojaka. Tu se dva puta mjesečno sastaju one koje su u službi. Ostale djevojke našle su se na ulici na milost i nemilost fakina i pohotnika. Nas je najviše boljela činjenica da su djevojke u takvim slučajevima došle u ruke trgovaca bijelim robljem koji su ih prodali u bordele, u ruke pohotnika koji su ih zarazili venerićnim bolestima, u ruke fakina koji su naivnost i poštenje naših djevojaka nezakonitim djetetom..Ne samo u moralnom nego i u materijalnom pogledu su naše djevojke strašno izrabljivane. Danas nalazimo na gazde koji ne plaćaju svojeg sužnja, ne daju mu hrane, mora raditi 16-20 sati na dan...Zato se često događa da su se neke same ubile u Savi ili pod lokomotivom ili su popile octenu kiselinu.."[104]

Društvo Marijina družba, koje se spominje u članku, osnovano je u Zagrebu 1925. godine i bilo je vrlo važno za djevojke koje bi dolazile u Zagreb zbog posla kao sluškinje. U Zagrebu je postojalo i društvo Naš dom koje je također brinulo o slovenskim djevojkama koje bi dolazile u Zagreb zbog posla kao sluškinje. Osnovano je 1931. godine, posebnu brigu su poklanjali nezaposlenim i starim sluškinjama,a mjesečni promet prenoćišta bio je između 500-600 osoba.[105] U drugoj polovici tridesetih godina, u Zagrebu je djelovalo slično društvo za

[102] Filip Škiljan „Pisanja slovenskoga časopisa Odmev 1932. I 1933." *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku* 1- 6 (2011), 150.
[103] Barbara Riman, „Slovenska društva u Hrvatskoj između dva svjetska rat (1918- 1941.)" Časopis za suvremenu povijest, 46 (2014), 119.
[104] Škiljan 2011, 149.
[105] Škiljan 2011,148

zaštitu Slovenki, Dekliško društvo Ognjišče. Osim za zaštitu Slovenki, postojalo je u Zagrebu i Dobrotvorna zadruga Srpkinja, udruga koja je posebno pomagala siromašnu djeci i starce.[106]

Kućne pomoćnice su se, zbog lošeg socijalnog položaja, siromaštva i nezaposlenosti, za pomoć često obraćale i Gradskom dječjem ambulatoriju. Gradski dječi ambulatorij[107] vodio je brigu o nezbrinutoj djeci i njihovim majkama. Prema statistikama Dječjeg doma, godine 1929. primljeno je sveukupno 85 djece od kojih su 38 majke sluškinje, a godine 1933. od ukupno 361 nezakonitih majki koje su rodile u Zagrebu, 133 su sluškinje.[108]

Uz humanitarna društva postojala su i društva čija je zadaća bila prosvjetni angažman, primjerice društvo Kolo domaćica. Društvo i Domaćinska škola osnovani su 1927. godine u Demetrovoj ulici 11 na inicijativu Berte Heinzl i zagrebačkog gospojinskog kruga oko nje...[109] Kasnije je društvo Kolo domaćica smjestilo svoje institucije, Zagrebačku domaćinsku školu za građanske i seljačke djevojke, pension i restaurant za članice u Ilicu 44.[110] Za upraviteljicu škole postavljena je Mira Vučetić, a zadaća škole jest: „*...da budi smisao i ljubav za domaćinski rad, da našu žensku mladež uputi u sve kućne poslove kako bi se osposobila ne samo za vrijedne domaćice, žene i majke već da joj ovo zvanje može biti i vrelo privrede.“*[111] Dakle, u školi je postojao poseban tečaj za školovanje kućnih pomoćnica. Tečaju je zadaća da uputi djevojke u kuhanje i sve kućne poslove, da budi smisao za higijenu, red i čistoću da ih odgoji u pristojnom vladanju i osposobi kako bi mogle zarađivati..obuka traje 10 mjeseci, a primaju se učenice koje su navršile 16 godina i 4 godine osnovne škole... polazak tečaja je besplatan, a osim toga uživaju učenice besplatno stan i i potpunu opskrbu za vrijeme školovanja.“[112] Školovanje kućne služinčadi postalo je aktualno pitanje već krajem 20ih i početkom 30ih godina kad je sve više krenula potražnja za profesionalnim kućnim pomoćnicama. Sve se više spominje stručno školovanje kućnih pomoćnica. Prema Projektu zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. Godine nalaže se da gradske općine iznad 10 tisuća stanovnika moraju imati domaćinske škole i kurseve.[113] Domaćinske škole bile su

[106] Zorko 2012.,317.
[107]Gradski dječji ambulatorij otvoren je 1.siječnja 1908. Godine kao prva socijalna medicinska institucija za zaštitu djece. Ambulatorij se 1922. Godine preselio s prvotnih prostorija u Ilici 29, u zgradu u Savskoj cesti 7, a 1928. Godine otvoren je i Dom za dojenčad i majke, tj. Dječji dom HR- DAZG- 233 Gradski dječji ambulatorij
[108]HR- DAZG- 233, Gradski dječji ambulatorij, Izvještaj o radu, sign 55-58
[109]Eva: ženski politički časopis,30.I. 1928., 1.
[110]*Zagrebačka domaćinska škola: internat za učenice*. Zagreb: Kolo domaćica 1940.,5.
[111]Isto,11.
[112]Isto,33.
[113]Isto, 61.

važne za teorijsku i praktičnu edukaciju mladih djevojaka kako bi ih osposobile za kvalitetno vođenje kućanstva i odrađivanje kućanskih poslova.

Općenito, organiziranje kućnih pomoćnica započelo je sredinom dvadesetih godina. Godine 1926. godine prva organizacija osnovana je u Sarajevu, zatim 1929. godine u Beogradu Savez kućne posluge, a prvi podaci o organizaciji kućne posluge u Zagrebu sežu u 1933. godinu.

Tako uz navedena humanitarna i prosvjetna društva, valjda spomenuti i Organizaciju kućnih pomoćnica:odgojiteljica, kuharica, sobarica, pjestinja za Savsku banovinu, čije je središte u Zagrebu a svrha „je širiti stalešku svijest kućnih pomoćnica,pomagati članove u besposlici, na putu, u bolesti, invaliditetu i starosti davanjem potpora te regulirati maksimalno radno vrijeme, prekovremeni rad, dopust i zakonsko osiguranje kućnog pomoćnog osoblja te pravna zaštita u raznim prilikama i sporovima. Redovnom članicom može postati svaka kućna pomoćnica sa sjedištem na području Savske banovine koja je navršila 14 godina i koja ima službinsku knjižicu bez razlike vjeroispovijesti a državljanka je Kraljevine Jugoslavije.“ Zadruga kućnih pomoćnica također je održavala razne tečajeve, tečaj za šivanje i krojenje, za kuhanje,tečaj njemačkog jezika, pa čak i tečaj za nepismene.

Tako se u drugoj polovici tridesetih godina sve više naglašavaju radnička prava. Na sastancima Organizacije traže 10- satno radno vrijeme i dva sata odmora, plaćeni prekovremeni rad, tjedni odmor i 10 dana plaćenog godišnjeg odmora, zaštitu od samovolje poslodavca, poboljšanje plaća i bolje stambene uvjete.

Dakle, svrha humanitarnih društava koja su brinula o kućnoj službinčadi svodila se najčešće na zaštitu, kako pravnu tako i moralnu, te posredovanje za pronalazak posla. Često su humanitarna društva zbrinjavala i služavke koje bi u starosti i iznemoglosti, ostale bez posla, a samim time i bez riješenog egzistencijalnog pitanja. Također, nadopunjavala bi rupe u socijalnoj zaštiti zagrebačkog radništva.

15. Vizualni identitet kućne služinčadi

Vizualni identitet važan je za identifikaciju pojedinih profesija, kako u prošlosti, tako i danas. Uniforma često i predstavlja samu profesiju. U skladu s razlikom u materijalnom ali i socijalnom položaju, služavke su morale biti i odjevene prema svojoj poziciji u kućanstvu. U hrvatskim izvorima nema isključivih podataka o službenoj odjeću služavki. Prema fotografijama, primjerice fotografija učenica iz Domaćinske škole (prilog 5.), morale su nositi služinske uniforme. Britanski izvori navode kako su služavke u međuratnom periodu morale imati crnu haljinu, bijelu kapu i pregaču.[114] U pravilu, kosa je morala biti svezana ispod pokrivala za glavu, a odjeća, u slučaju da nije postojala posebna uniforma, praktična. Često su, primjerice prilikom odlaska u Crkvu, britanske služavke morale nositi posebnu kapu (*bonnet*) kako bi se odvojile od ostatka građanstva. Dakle, uniforma služavki služila je kao svojevrsna potvrda identiteta i društvenog sloja, možda više nego kao potvrda profesije kao primjerice kod medicinskih sestara. Može se pretpostaviti kako je odjeća služavki ovisila o volji, ali i o imućnom stanju poslodavaca. Pogotovo kad je odjeća bila u ulozi odvajanja, ne samo služavke od poslodavca, nego i odvajanja u hijerarhijskim redovima služinčadi.

Važno je napomenuti kako je razlika u odnosu i položaju gospodara/poslodavca i služavke/kućne pomoćnice konstantna i uvijek mora biti vidljiva u skladu s razlikom u socijalnom i materijalnom statusu. Zanimljivo jest kako je upravo takav odnos česta tema brojnih literarnih djela, serija i filmova. Dakle, popularizaciji kućne služinčadi iz razdoblja prve polovice 20. stoljeća i prikazivanju „služinskog vizualnog identiteta“ mnogo su pridonijele brojne serije i filmovi koji prikazuju gospodski život „onih gore“ i život „onih dolje“ odnosno život kućne služinčadi. Valja spomenuti britanske serije Upstairs Downstairs (1971), te istoimenu inačicu iz 2010. godine, You Rang M' Lord (1988.), The Victorian Kitchen (1989.) Agatha Christie's Poirot (1989.) ,The 1900 House (1999.), The Edwardian County House (2003.), Servants (2003.), What The Butler Saw (2004.) i možda najpoznatiju TV seriju Downton Abbey (2010.). Od filmova valjda spomenuti Gosford park (Robert Altman, 2001.) i The Remains of the Day (James Ivory, 1993.).

[114] Delap 2011, 14.

Prilog 5. Kućne pomoćnice u zavodskoj nošnji, Domaćinska škola, 1940.

(Zagrebačka domaćinska škola, Kolo domaćica 38. str)

Prilog 6. Djevojke iz Velike Britanije uče za kućne pomoćnice

(https://www.telegraph.co.uk/culture/books/bookreviews/9945774/Servants-by-Lucy-Lethbridge-review.html)

Prilog 7. Marija Kovačić, služavka u domu Jure Jelačića u Zagrebu, Demetrova 7, kraj 19. st.[115]

Kao što je već navedeno, Marija Kovačić služila je u domu Jure Jelačića, te je odlikovana kolajnom cara Franje Josipa za 50 godina vjernog služenja. Na fotografiji je vidljiva kolajna obješena na običnoj crnoj haljini koja je najvjerojatnije bila za svečane prigode. Pedesetak godina služenja služavke za istu obitelj bila je rijetkost u Zagrebu. Godine služenja ovisile su o mnogo čimbenika, primjerice o imućnom stanju poslodavca, te o samom odnosu služavke sa poslodavcem i obitelji u kojoj služi. Prema analizi službinskih knjižica, služavke su se najčešće zadržavale u obitelji jednu ili dvije godine. Često bi bile otpuštene, a zatim opet zaposlene od strane iste obitelji. Još jedan razlog suprotnosti sa dugim služenjem kod jedne obitelji bila je dob služavki. Kako su se u zagrebačkim kućanstvima dvadesetih godina najčešće zapošljavale služavke- djevojke za sve, poslodavci su u službu primali mlade, zdrave djevojke sposobne za raditi sve kućanske poslove od jutra do mraka.

[115] Smetko i Rešetar 2009, 114.

Služavke su često bile i tema brojnih karikatura onodobnih tiskovina. Najčešći je prikaz poslodavca i služavke, u kojima je vidljiv autoritet poslodavca, ali često uz seksualne aluzije (pogotovo tadašnje karikature Andrije Maurovića). U realnosti, često bi znalo doći do ljubavnih odnosa između poslodavca ili muških članova obitelji poslodavca i služavke, no to bi najčešće ostajalo u strogoj tajnosti.

Situacijska karikatura (prilog br 8.) prikazuje služavku atraktivnog izgleda i odjeće i njezinog poslodavca, koji dvoji između vlastite žene i služavke. Služavka sa druge karikature (prilog broj 9.) prikazana je u realnijem izdanju, u klasičnoj livreji, s kapom i pregačom. Karikatura jasno daje do znanja razliku u položaju između dviju djevojaka koje sjede za stolom i djevojke koja ih poslužuje- služavke.

Treća karikatura (prilog br. 10.) vjerno pokazuje vizualni identitet služavke. Dakle, skupljena kosa, pokrivalo na glavi, crna haljina i bijela pregača. Osim vizualnog identiteta, karikatura prikazuje poslodavku i nasuprot nje skrušenu služavku, što bi trebalo biti, kako glasi i sam naslov karikature, ideal služavke. Iz ove situacijske karikature, gdje poslodavka u društvu prijateljica drži prodike služavki, vidljiv je uvijek naglašen *upstairs- downstairs* položaj i odnos. Služavka u ruci drži službinsku knjižicu pa je vjerojatno pred otpust, dok ostatak društva važno i s podsmijehom promatra.

Prilog 8. „ Moderni Herkul na raskršću“[116]

„Lijevo ili desno pitanje je sada;

nekako na desno više oko pada,

a u braku katkad ne škodi rošada.“

(Koprive, 12. 5. 1928., br. 20)

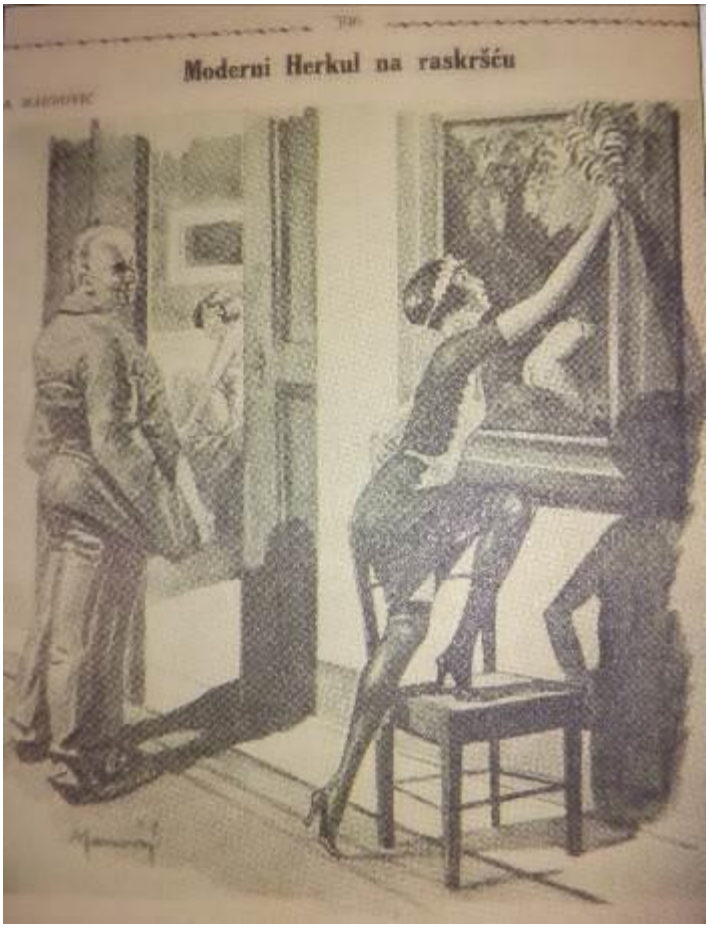

[116] Ograjšek- Gorenjak 2014, 196.

Prilog 9. „ Još ih nema“ [117]

(Koprive, 24. 3. 1928., br. 13)

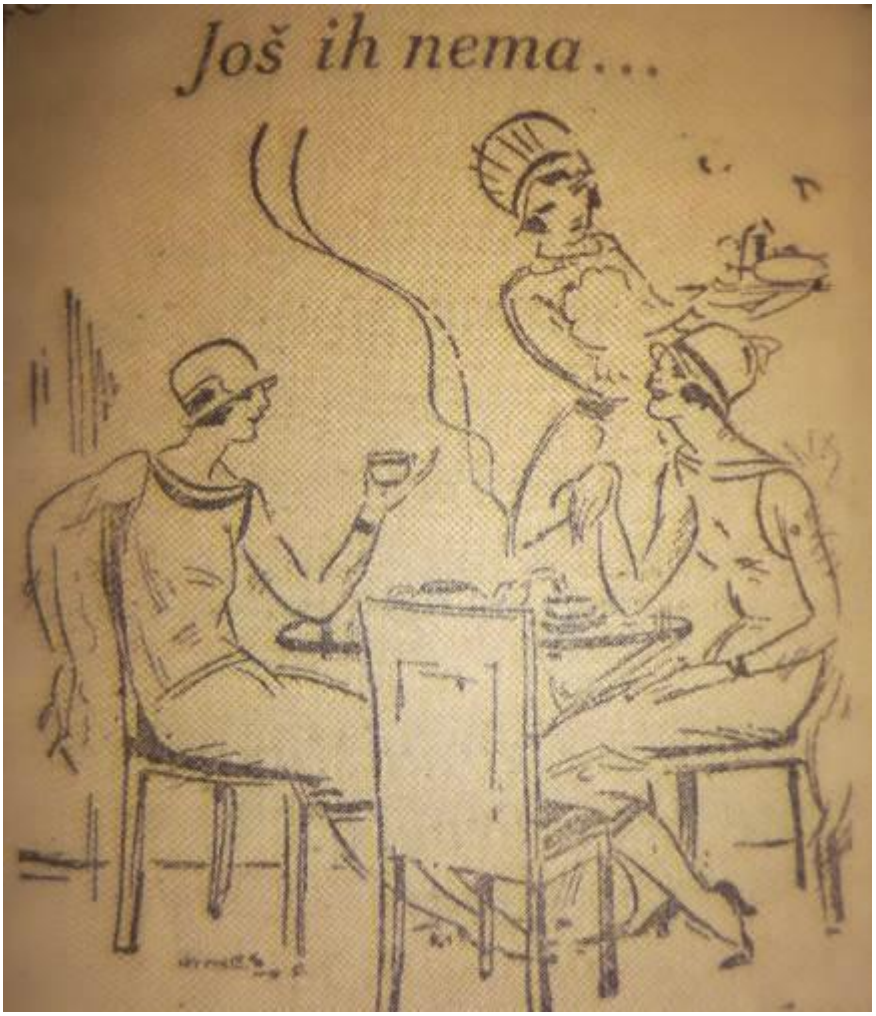

[117] Ograjšek- Gorenjak 2014, 243.

Prilog 10. Ideal služavke, Hrvatske novosti, 2. siječnja 1914.
(http://virtualna.nsk.hr/1914/drugi-sijecanj/)

16. Zaključak

Dvadesetih godina 20. stoljeća grad Zagreb gospodarski je procvao, te je od provincijskog grada postao važno industrijsko i financijsko središte nove jugoslavenske zajednice. Brojno stanovništvo iz slabije razvijenih dijelova Kraljevine SHS dolazi u Zagreb u potrazi za poslom. Velik dio useljenog stanovništva čini kućnu služinčad, radnu snagu koja od sredine 19. stoljeća s razvojem modernog građanskog društva, predstavlja temelj radne svakodnevice u zagrebačkim kućanstvima. Još od druge polovice 19. stoljeća zagrebačku kućnu služinčad činile su djevojke i žene, većinom pridošlice u grad iz ruralnih dijelova Monarhije kako bi služile u kućanstvima građanskih obitelji. Prema podatcima iz 1880., gotovo 1/4 zagrebačkih kućanstava imala je kućnu služinčad. Na prijelazu u 20. stoljeće, a pogotovo dvadesetih i tridesetih godina, zanimanje kućne služinčadi se feminiziralo i sve se više upotrebljava naziv služavka/ sluškinja, a u tridesetim godinama zakonski je zatražen naziv kućna pomoćnica.

Pravne odnose kućne služinčadi i poslodavaca regulirao je Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1857. godine, koji je na snazi ostao sve do sredine tridesetih godina 20. stoljeća.

Dakle, činjenica da se na kućnu služinčad odnosi zastarjeli pravni akt iz sredine 19. stoljeća, pokazuje važan nedostatak u zakonodavstvu Kraljevine SHS u odnosu prema služinčadi kao dijelu radništva grada Zagreba. Naime, dvadesetih godina počinje razvoj socijalne države i javne socijalne skrbi, a brojne uredbe Služinskog reda za gradove bile su u suprotnosti s radničkim potrebama. Upravo zato, prema služavkama se često postupalo nehumano te ih se iskorištavalo. Iako je već početkom dvadesetih donesen moderni socijalni zakon – Zakon o osiguranju radnika (za slučaj bolesti, za slučaj nezgode i za slučaj starosti i iznemoglosti), cijelo desetljeće primjenjivalo se samo osiguranje za slučaj bolesti. Kućnoj služinčadi, kao brojnoj skupina zagrebačkog radništva, osiguranje u slučaju starosti i iznemoglosti bilo je neophodno. Zbog nedostatka istog, starije služavke, nesposobne za daljnji rad, najčešće bi završile na rubu egzistencije, u prosjačenju i skitnji. U praksi, dvadesetih godina 20. stoljeća egzistencijalni problemi najčešće su se rješavali putem privatnih građanskih inicijativa i humanitarnih društava. Valja napomenuti i kako se uz mirovinsko osiguranje, sve više nametala potreba za osobnim zakonom za zaštitu kućne služinčadi. Razlog tome jest isticanje (pogotovo u novinama) nehumanog postupanja od strane poslodavca i eksploatacija radne snage za minimalnu isplatu. Tek se sredinom tridesetih godina naziru promjene na bolje što se tiče osiguranja i pravne zaštite služavki.

Drugi problem pravne prirode koji se nastavio iz 19. u 20. stoljeće tiče se zapošljavanja služavki u Zagrebu. Od sredine 19. stoljeća služinčad u Zagrebu najčešće su pribavljale privatne osobe i privatni služinski zavodi što je omogućavalo brojne malverzacije i iskorištavanje djevojaka i žena. Tijekom dvadesetih godina 20. stoljeća mnogo se raspravljalo o privatnim burzama rada za služinčad tzv. služinskim zavodima, te se tražilo njihovo ukidanje, a zahtijevalo se uvođenje gradske burze rada putem koje bi služavke mogle tražiti zaposlenje. Do promjene je došlo tek sredinom tridesetih kad je zakonski određeno da posredovanje rada mogu isključivo vršiti javne burze rada i burze rada udruženja kućnih pomoćnica.

Zastarjele uredbe Služinskog reda za gradove odražavale su se i u samom odnosu služavki i poslodavca koji je često bio loš. Služavke su radile od 16- 18 sati dnevno bez odmora, za minimalnu plaću. Često im nisu bili pruženi minimalni higijenski uvjeti stanovanja i osnovna hrana. Razlog tome jest također nedostatak pravne zaštite, jer je zakon najčešće bio na strani službodavca, a sporovi, ako bi do njih došlo, dugotrajni. Kućna služinčad, uz Služinski red kao neku vrstu pravnog akta, nije bila obuhvaćena nijednim zakonom o zaštiti radnika. Zapravo je služinčad predstavljala posebnu kategoriju radništva, pa tako i osiguranika. Za razliku od ostalog radništva, njihovo zanimanje nije smatrano profesijom, barem što se privređivanja tiče, nisu imali obvezu uzdržavanja obitelji, te su u potpunosti ovisili o gospodaru. Jedina promjena bila je u osiguranju u slučaju bolesti kojim je služavkama bila omogućena bolnička njega. Zbog loših životnih uvjeta, služinčad je često obolijevala od raznih bolesti pa je zbrinjavanje kućne služinčadi u zagrebačkim bolnicama bilo je učestalo. Osim sitnih socijalno pravnih promjena, valja spomenuti kako se dvadesetih sve više pažnja usmjeravala na edukaciju služavki kroz brojne tečajeve. Navedena pozitivna promjena također je ozakonjena Projektom zakona o zaštiti kućnih pomoćnica iz 1936. godine. Situacija sa kućnom služinčadi bila je slična i u Velikoj Britaniji. Kućnu služinčad činile su mlade djevojke i žene, koje bi za minimalnu plaću radile po cijele dane, također uz manjkavu pravnu zaštitu i nedostatak mirovinskog osiguranja.

Iako se promjene u pravnom položaju kućne služinčadi naziru u dvadesetima, veća promjena nastupit će tek sredinom tridesetih godina kad se osniva Zadruga kućnih pomoćnica i kad je donešen Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica. Iako je javna socijalna skrb bila u razvitku, briga i zaštita (pravna i moralna) oko služavki najčešće se svela na humanitarna društva i udruge. Svijest o radničkim pravima služavki na razini države podizala se dvadesetih, pa je tako 1926. godine Sarajevu osnovana prva organizacija, u Beogradu Savez kućne posluge 1929 godine, a prvi podaci o organizaciji kućne posluge u Zagrebu sežu u 1933.godinu kad je osnovana Zadruga kućnih pomoćnica.

Istraživanje kućne služinčadi kao posebne socijalne skupine zagrebačkog međuraća pridonosi socijalnoj povijesti, te povijesti žena. Položaj kućne služinčadi u Zagrebu dvadesetih godina 20. stoljeća u mnogo segmenata ostao je isti kao u Austro- Ugarskoj Monarhiji. S razvojem socijalne države i javne socijalne skrbi te razvojem zakonodavstva Kraljevine SHS dolazi do sitnih promjena, veće će nastupiti tek sredinom tridesetih godina odnosno 1936. godine kad je donesen Projekt zakona o zaštiti kućnih pomoćnica, brojne promjene tek nakon Drugog svjetskog rata.

17. BIBLIOGRAFIJA

I. Izvori:

1. Arhivska građa (neobjavljeno gradivo)

Državni arhiv u Zagrebu:

HR- DAZG- 233 Gradski dječji ambulatorij u Zagrebu, Izvještaji o radu za godine 1919/1934 sign. 55-58

HR- DAZG- 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb – zapisnici sjednica, izvještaj o radu 1926.-1938, izvještaj zdravstvenog odsjeka

HR- DAZG- 779 Zaštitnice djevojaka, tiskovine, novinski izresci i brošure sign. 14, 1 kutija

HR- DAZG- 863 Zbirka arhivalija, Dokumentacija o profesionalnoj aktivnosti pojedinih osoba, službinske knjige, sign. 123-126a

HR- DAZG- 10, Gradsko poglavarstvo Zagreb, pomoćni uredi ,Statut za obrt posredovanja radnje i pribavljanja službinčadi

HR- DAZG- 10 Gradsko poglavarstvo Zagreb, Zapisnici sjednica 1926- 1938., Zapisnici o skupštinama zastupstva slob. i kralj. grada Zagreba 1926.

HR- DAZG- 961, Bolnica za zarazne bolesti u Zagrebu, matične knjige bolesnika, sign. 15

HR- DAZG- 240, Bolnica milosrdnih sestara u Zagrebu, Dokumentacija o pacijentima, matična knjiga 1929, sign. 130

HR- DAZG- 243, Zakladna bolnica u Zagrebu, Dokumentacija o pacijentima, matična knjiga 1928., sign. 133

HR- DAZG- 857 Zbirka Ulčnik Ivan, bilješke i novinski izresci, sign. 3984

Hrvatski državni arhiv:

HR- HDA- 1269 Organizacija osoblja kućne posluge Jugoslavije. Podružnica Zagreb, Projekt Zakona o zaštiti kućnih pomoćnica

HR- MK- HDA - 1267 Matične knjige rimokatolika, župa Sv. Marko Zagreb 1918-1929.

2. Arhivska građa (objavljeno gradivo)

Državni arhiv u Zagrebu:

Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskoga grada Zagreba 1913-1918., Zagreb, 1927.

Izvještaj gradskog poglavarstva o sveopćoj upravi slobodnog i kraljevskoga glavnoga grada Zagreba 1919-1925.,Zagreb, 1929.

3. Periodika:

Eva: ženski politički časopis (Zagreb), 1928.

Kućna pomoćnica: list za zaštitu interesa kućnog osoblja, kuharica, sobarica, pjestinja i djevojaka za sve (Zagreb) 1933.

Kućna pomoćnica: zadružni list zadruge kućnih pomoćnica (Zagreb), 1936- 1937.

Novosti (Zagreb), 1909.

Radnička zaštita: Službeni list Središnjeg ureda za osiguranje radnika u Zagrebu (*Radnička zaštita: službeni list zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika i za osiguranje proti nezgodama u Zagrebu* (Zagreb), 1919.

Večer (Zagreb), 1924.

Zagreb: revija Društva Zagrepčana (Zagreb), 1938.

4) Web izvori:

Servants by Lucy Lethbridge: review (https://www.telegraph.co.uk/culture/books/bookreviews/9945774/Servants-by-Lucy-Lethbridge-review.html)

Opaćić, Nives. „Ajte amo, sluge moje“ *Vijenac 407* (2009) http://www.matica.hr/vijenac/407/ajte-amo-sluge-moje-2932/ (posjet 01. 03. 2018.)

Jambrišak, Marija. *O pristojnom vladanju u svim životnim prilikama: rukovođ za općenje u obitelji, u društvu i u javnom životu.* Zagreb: Tisak i naklada knjižare Lavoslava Hartmana, 1896. (elektroničko izdanje izvornika objavljeno 1896. Zagreb: Knjižnice grada Zagreba, 2013.) http://katalog.kgz.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?&currentPage=1&searchById=1&sort=0&spid0=1&spv0=marija+jambri%c5%a1ak&selectedId=11016915 (posjet 01.03.2018.)

Mudrinić, Ante. *Četrdeset godina radničkoga osiguranja u gradu Zagrebu: 1893-1933*. Zagreb: Tisak štamparije Gutenberg, 1933. (elektroničko izdanje izvornika objavljenog 1933., Zagreb Knjižnice grada Zagreba 2016.)

http://katalog.kgz.hr/pagesResults/bibliografskiZapis.aspx?&currentPage=1&searchById=1&sort=0&spid0=1&spv0=ante+mudrini%c4%87&selectedId=11019597 (posjet 01. 03. 2018.)

II. Literatura:

Damjanović Dragan i Irena Kraševac. „Stambena najamna zgrada Hermana Bollea u Žerjavićevoj ulici 4 u Zagrebu.“ *Peristil 56* (2013) 263-274.

Delap, Lucy. Knowing Their Place: Domestic Service in Twentieth Century Britain. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Gross Mirjana i Agneza Szabo. *Prema hrvatskome građanskom društvu: društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus, 1992.

Horvat, Katarina. *Kućna služinčad u gradu Zagrebu u razdoblju od 1880. do 1910. godine*. Međunarodni kulturnopovijesni simpozij, Mogersdorf, 2011.

Iveljić, Iskra. *Očevi i sinovi: privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. Stoljeća*. Zagreb: Leykam International, 2007.

Kolar- Dimitrijević, Mira. *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977.

Kolar- Dimitrijević, Mira. *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1973.

Novina, Ariana. „Vila Wasserthal u Zagrebu- prilog istraživanju arhiteksta Rudolfa Lubyinskog.“ *Peristil: 49* (2006), 151-161.

Ograjšek- Gorenjak, Ida. *Opasne iluzije: rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji.* Zagreb: Srednja Europa, 2014.

Puljiz Vlado, Gojko Bežovan, Zoran Šućur i Siniša Zrinščak. *Socijalna politika: povijest, sustavi, pojmovnik.* Zagreb: Pravni fakultet, 2005.

Riman, Barbara. „Slovenska društva u Hrvatskoj između dva svjetska rat (1918-1941.)“ *Časopis za suvremenu povijest 46* (2014) 101-130

Služinski red za gradove u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb: Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe, 1870.

Smetko Andreja i Matea Brstilo Rešetar. *Uspomene na jednog bana: ostavština Jelačić u Hrvatskom povijesnom muzeju u povodu 150 obljetnice smrti bana Josipa Jelačića.* Zagreb: Hrvatski povijesni muzej, 2009.

Szabo, Agneza. „Regionalno porijeklo i socijalna struktura stanovništva grada Zagreba između 1880- 1910. godine“ *Radovi IHP 17*, Zagreb 1984. Str 101-119.

Šešo, Zvonko. „Počeci djelovanja službe za zapošljavanje u Hrvatskoj.“ *Revija za socijalnu politiku 2*, Zagreb 2000. 175- 182

Škiljan, Filip. „Pisanja slovenskoga časopisa Odmev 1932. i 1933.“ *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku 1- 6* (2011) : 139-162.

Timet, Tomislav. *Stambena izgradnja Zagreba do 1954. godine: ekonomsko-historijska analiza*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961.

Zagrebačka Domaćinska škola: internat za učenice. Zagreb: Kolo domaćica, 1940.

Zorko, Tomislav. „Socijalni problemi u Zagrebu između dvaju svjetskih ratova.“ Doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2012.

Župan, Dinko. „Dobre kućanice: obrazovanje djevojaka u Slavoniji tijekom druge polovice 19.stoljeća“, *Scrinia slavonica 9(2009), 232- 256.*